

Research Paper

Sociological Analysis of the Fourth Wave of Democratization in Iran: The Reformists' Era and the Principalists' Justice-Oriented Era (1997–2013)

Iraj Zarey¹ *Seyed Mostafa Abtahi² Majid Tavasoli Roknabadi³

1. Ph.D. Candidate in Political Sociology, Department of Political Science and International Relations, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

2. Assistant Professor, Department of Political Science and International Relations, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

3. Associate Professor, Department of Political Science and International Relations, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

DOI: <https://doi.org/10.22034/ipsa.2025.549>

Receive Date: 13 June 2025

Revise Date: 13 August 2025

Accept Date: 09 September 2025

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract

Introduction

In contemporary Iranian history, three waves of democratization have been identified, each of which subsequently reverted to authoritarianism. This research posits that in the fourth wave, the democratic transition during the Principalist era also became problematic and regressed to authoritarianism.

Guided by a critical rationality framework, this study first explains this issue within the democratic transition process. The central research question is: "Why was the fourth wave of democratization in Iran halted during its transition phase and reversed to authoritarianism?"

To answer this, prioritizing *agency-oriented transition theories*, a theoretical framework was formulated and hypotheses were deduced. This framework and its hypotheses were then evaluated within the historical context based on empirical findings. The research employs a comparative-historical and case-oriented methodology. The studied cases—the Reformist and Principalist eras—underwent historical interpretation and causal explanation, utilizing narrative analysis and conjuncture analysis techniques, respectively. Data collection was conducted through documentary and library research. The causal analysis reveals that two factors—the state of elites and the presence of crisis—are conjunctural with the regression to authoritarianism in the Principalist period. The democratization process stalled following the dominance of ideologically unified elites and reverted to authoritarianism due to the absence of an institutionalized party system and low democratic legitimacy. These findings confirm the explanations derived from the theoretical framework and hypotheses but indicate that the role of crisis in the transition process contrary to the theoretical expectations.

The subject of this article is an analysis of a segment of Iran's fourth wave of democratization, beginning in 1997. Drawing on Huntington's (1991) framework of the "third wave" and transition theory, the democratic transition is defined as a three-stage process (collapse of authoritarianism, transition, and consolidation) that, in Iran, has consistently failed to reach the consolidation phase (Huntington, 1991; Saei, 2013; Bashiriyeh, 2008). Empirical evidence—such as the violent suppression of protests,

*** Corresponding Author:**
Seyed Mostafa Abtahi, Ph.D.
E-mail: m-abtahi@srbiau.ac.ir

increasingly stringent guardian council oversight, and mass disqualifications of candidates and sitting MPs—indicates that a **return to authoritarianism** occurred during the Principalist era (2005-2013) (Saei, 2018). This paper seeks to explain the causality behind this reversal.

Literature Review and Theoretical Framework

Empirical Literature

Existing scholarship on democracy in Iran has often focused on cultural obstacles (Imani Booshehri, 2013; Tavassoli, 2010), the role of individualism in reproducing authoritarianism (Mousavi & Tavassoli Rokanabadi, 2016), or the electoral system (Etemad, 2004). The most systematic research effort is the program led by Ali Saei at Tarbiat Modares University, which has spawned numerous studies on various aspects of Iran's democratization waves (Moghaddas, 2015; Abouzari Lotf, 2019; Kushafar, 2010). Other studies cite factors like the dominance of a single faction, disorganization of reformers, and the absence of a threatening crisis as reasons for the failure to consolidate democracy (Mohammad Nia Bahabadi, 2006; Paknia, 2009). This study distinguishes itself by focusing on a causal explanation for the authoritarian reversal using a comparative method.

Theoretical Foundations

Democratic theory is divided into two main strands:

Structural theories: Emphasize socioeconomic and cultural preconditions for democracy (e.g., Economic development, urbanization) but often fail to explain the how of transition (Bashiriyeh, 2008; Saei & Kushafar, 2010).

Agency-Centered (Transition) Theories: Focus on the role of agents, elites, strategic choices, and struggles during the transition process. This research aligns with this approach. Key theorists include:

Rustow (1970) Posits democracy as a product of conflict.

Huntington (1991): Highlights the role of both "causes" (preconditions) and "causers" (actors)

Przeworski (1991): Framed democracy as a rational elite bargain to overcome stalemate.
O'Donnell & Schmitter (1986): Identify the "pact" as the key mechanism for a peaceful transition.

Higley & Burton (1987): Stress the pivotal role of elites and their configuration ("disunited", "ideologically unified" or "democratically consolidated") An Ideologically unified elite structure is seen as inimical to democratic pacing.

Linz & Stepan (1996): Emphasize elite consensus and agreement.

Morlino (2012): Argues democratic consolidation requires either high "legitimacy" or a strong "party system".

Research Methodology

This study utilizes a comparative-historical research method, employing both historical interpretation techniques and co-occurrence analysis. Research data has been collected from various sources including official documents (laws, regulations, and declarations), speeches and political statements by key actors, periodicals and media from the study period, as well as expert analyses. The examined periods include two historical phases: the Reformist government (1997-2005) and the Principalist government (2005-2013).

Research Findings

During the Reformist period, although the political atmosphere became more open compared to previous eras and democratic discourse expanded, fundamental

disagreements among political elites and resistance from traditional, non-elected institutions prevented democratic consolidation. In contrast, the Principalist period witnessed a return to authoritarian policies, extensive restrictions on civil and political liberties, and the closure of public space. The post-2009 presidential election crisis marked a turning point in intensifying this trend. Overall, the crisis played a significant role in consolidating the ideological cohesion of elites, which explains the return of authoritarianism.

Discussion and Analysis

The findings of this research indicate that the most important factors contributing to the failure of Iran's fourth democratization wave include: 1) Lack of consensus and mutual trust among political elites, 2) Structural resistance from non-elected governing institutions, 3) Duality in the constitutional structure, and 4) Relative weakness of civil society and independent political institutions. Conventional democratic transition theories face limitations in explaining this situation as they insufficiently account for the unique role of official ideology and dual power structures.

**Table (1). Valuation of Democratization Status in the Fourth Wave-
Cases**

Causal Conditions / Effective Factors on Transition	Case (A): Reformists Period (1997-2005)	Case (B): Principlists Period (2005-2013)	Benchmark Indicator: Democratic Consolidation (Theory)
C3: Existence of a unified ideological elite status	□	■	□
C2: Existence of a fragmented elite status	■	□	■
a1: Stalemate of conflicts	□	□	□
a2: Presence of an effective crisis	□	■	■
a3: Independence from anti-compromise mass pressure	□	□	■
a4: Existence of party organization	■	■	■
G: Formation of a democratic pact	□	□	■
b1: Existence of a powerful party system	□	□	■
b2: Existence of democratic legitimacy	■	□	■
Democratization Status: F	F1	F3	F2

Symbols:

- = Present / Positive
- = Absent / Negative
- F1 = Democratic Opening
- F2 = Democratic Consolidation (Theoretical Ideal)
- F3 = Return to Authoritarianism

Conclusions and Recommendations

Iran's fourth democratization wave failed due to multiple structural and agency-related factors. Structurally, the existence of parallel, unaccountable institutions, and at the

agency level, the lack of elite consensus and strategic weaknesses of the reform movement were among these factors. For democratization in Iran, the following recommendations are proposed:

Constitutional reforms to reduce institutional tensions
Strengthening civil society and independent institutions
Establishing trust-building mechanisms among political elites
Developing democratic discourse at the public level

Key Findings

The research theory demonstrates that during the Reform period (1997-2005), despite party organization, elite fragmentation and absence of acute crisis prevented the formation of a democratic pact.

In the Principalist period (2005-2013), despite the existence of crisis, the lack of an institutionalized party system and democratic legitimacy led to authoritarian regression.

Findings confirm that the complete absence of democratic conditions in the Principalist period (ideologically cohesive elites, no democratic pact) caused the return of authoritarianism.

Co-occurrence analysis shows that crisis, rather than facilitating transition, intensified authoritarian regression by transforming fragmented elites into ideological ones.

Key conclusion: In Iran, crisis in the absence of a democratic pact makes elites ideological and leads to authoritarianism.

Keywords: Democratization, Fourth Wave of Democratization, Democracy, Authoritarianism, Reversion to Authoritarianism, Democratic Transition, Democratic Consolidation, Principalist, Reformists

Resources

Abuzari Lotf, Marzieh (2019). **Comparative Study of Democratization in Iran and Turkey (1906-1925)**. Ph.D. Dissertation. Islamic Azad University, Science and Research Branch, Faculty of Law and Political Science. (In Persian)

Alamdari, Kazem (2008). **Why Reforms Failed**. California: Saye Publications. (In Persian)

Ahmadvand, Shojae (2018). "Islamic Societies and the Ancient Tradition of Authoritarianism". **Political and Law Research**. Year 2003, No. 9, pp. 6-25. (In Persian)

Ansari, A.M. (2007). **Iran under Ahmadinejad: The politics of confrontation**. Routledge.

Ansari, A.M. (2012). **The politics of nationalism in modern Iran**. Cambridge University Press.

Arjomand, S.A. (2009). **After Khomeini: Iran under his successors**. Oxford University Press.

Babazadeh Moghadam, Hossein (2009). **Green Coup Timeline**. Tehran: Sat

- Publications, First Edition. (In Persian)
- Bashiriyeh, Hossein (2008). **Transition to Democracy**. Tehran: Moaser Publications, Third Edition. (In Persian)
- Bashiriyeh, Hossein (2013). **Introduction to Political Sociology of Iran**. Tehran: Negah-e Moaser, Sixth Edition. (In Persian)
- Bashiriyeh, Hossein (2014). Education of Political Knowledge (Theoretical and Foundational Principles of Political Science). Tehran: Negah-e Moaser, Twenty-third Edition. (In Persian)
- Bashiriyeh, Hossein (2015). **Reason in Politics**. Tehran: Negah-e Moaser, Fifth Edition. (In Persian)
- Cunningham, Frank (2002). *Theories of Democracy: A Critical Introduction*. Routledge.
- Darabi, Ali (2009). **Political Flowology in Iran**. Tehran: Islamic Culture and Thought Publications Organization. (In Persian)
- Emami Bushehri, Asghar (2013). **Sociological Study of Cultural Obstacles to Democratic Consolidation in Iran**. Conference on Conceptual and Theoretical Explorations about Iranian Society. Iranian Sociological Association. (In Persian)
- Etaat, Javad (2004). **Electoral System and Political System, Study of Democratization Process in Iran**. Ph.D. Dissertation. University of Tehran, Faculty of Law and Political Science. (In Persian)
- Abdi, Abbas (2013). **Reforms as a Method: Critique of Reformists 2005 to 2012**. (In Persian)
- Fazeli Birjandi, Mahmoud (2017). **Cabinets in the Islamic Republic of Iran from Bazargan to Rouhani**. Tehran: Payan Publications, Second Edition. (In Persian)
- Fouzi, Yahya (2013). **Political-Social Developments After the Islamic Revolution in Iran (Volume 2)**. Orouj Publications, Third Edition. (In Persian)
- Galbraith, John Kenneth (1987). **Anatomy of Power**. Translator and Publisher: Ahmad Shahsa. (In Persian)
- Ghabel, Ahmad (2012). **Will to the Iranian Nation**. Rational Sharia Publisher. Virtual Publication.
- Ghazi Moradi, Hassan (2019). **Despotism in Iran**. Tehran: Akhtaran Publications, Fifth Edition. (In Persian)
- Ghazi Moradi, Hassan (2021). **Transitions to Democracy. Tehran**: Akhtaran Publications, Second Edition. (In Persian)
- Ghasemi, Fereydoun (2016). **Islamic Republic of Iran: From Bazargan to**

- Rouhani**. London: H&S Publications, First Edition. (In Persian)
- Gheissari, A., & Nasr, V. (2006). **Democracy in Iran: History and the quest for liberty**. Oxford University Press.
- Gill, Graeme (2000). **The Dynamics of Democratization: Elites, Civil Society and the Transition Process**. Macmillan Education UK.
- Gill, Graeme (2015). **Dynamics of Democratization**. Translated by Saeed Haji Naseri and Farid Hosseini Maram. Tehran: Akhtaran Publications. (In Persian)
- Grugel, Jean (2002). **Democratization: A Critical Introduction**. PALGRAVE.
- Hekmat, Sepehr (2010). **Discourse of Justice and Spirituality**. Tehran: Hooman Navai Publications, First Edition. (In Persian)
- Hekmat, Sepehr (2016). **Reforms and Soft Overthrow**. Tehran: Islamic Revolution Documents Center. (In Persian)
- Huntington, Samuel P. (1991). **The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century**. University of Oklahoma Press.
- Huntington, Samuel (2013). **The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century**. Translated by Ahmad Shahsa. Tehran: Roozaneh Publications. (In Persian)
- Javani, Ahmad. (2015). "Wave of Transition to Democracy in the Islamic Republic". **Politics Quarterly**. Vol. 45, No. 4, Winter. (In Persian)
- Kadivar, Mohammad Ali (2007). **Transition to Democracy; Theoretical and Conceptual Considerations**. Tehran: Gami No Publications, First Edition. (In Persian)
- Khalaji, Abbas (2009). "Theoretical Foundation of Consensus Collapse in Reformist Discourse". **Politics Quarterly**. Vol. 39, No. 1, Spring. (In Persian)
- Khoshbakht, Alireza, Tavassoli Roknabadi, Majid and Mojahedi, Mohammad Mehdi (2021). "Reform Era in Iran; Dynamics of a Hybrid Political System". **Biannual Journal of Theoretical Political Research**. No. 29, Spring and Summer. (In Persian)
- Kushafar, Mohsen (2010). **Sociological Analysis of Non-Consolidation of Democracy in Iran with Emphasis on Elite-Oriented Approach 1905 to 2006**. Ph.D. Dissertation. Tarbiat Modares University, Faculty of Literature and Humanities. (In Persian)
- Maghsoudi, Mojtaba (2021). "Political Reconciliation and Development in Iran; Examination of Several Theoretical and Concrete Propositions". **Political Science Research Journal**. No. 4, Serial 64, pp. 181-219, Fall. (In Persian)
- Maloney, S. (2015). **Iran's political economy since the revolution**.

Cambridge University Press.

Mohammadnia Bahabadi, Mehdi (2006). **Obstacles to Iran's Transition to Democracy During Mohammad Khatami's Presidency (1997-2005)**.

Tarbiat Modares University, Faculty of Literature and Humanities. (In Persian)

Mousavi, Seyedeh Leila and Tavassoli Roknabadi, Majid (2016). "Political Culture of Individuality and Reproduction of Authoritarianism in Iran". **Specialized Quarterly of Political Science**. Year 12, No. 37, Winter. (In Persian)

Ostavar, Majid (2017). "Transition to Democracy in Iran with Emphasis on the Role of Governing Elites". **Quarterly Journal of State Studies**. Faculty of Law and Political Science. Vol. 3, No. 11, Fall. (pp. 53-85). (In Persian)

Paknia, Jahangir (2009). **Obstacles to Realizing Transition to Democracy Models in Iran**. Master's Thesis. University of Tehran, Faculty of Law and Political Science. (In Persian)

Pourghoushchi, Mohammad Reza, Maghsoudi, Mojtaba (2018). "Possibility or Impossibility of Reconciliation in the Political Discourse of the Islamic Republic".

Quarterly Journal of Iranian Association of Cultural and Communication Studies. Fourteenth Year, No. 53, Winter. (In Persian)

Pourghoushchi, Mohammad Reza, Maghsoudi, Mojtaba (2019). "Analysis of Patterns and Mechanisms of Reconciliation in Post-Revolutionary Iran (Transition from Hostility to Competition)". **Contemporary Political Essays**. Tenth Year, No. 2, Summer. (In Persian)

Rahbar, Mehrmouh (2012). **Critical and Pathological Study of the Reformist Movement in Iran (1997-2005)**. Ph.D. Dissertation. Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Faculty of Political Science. (In Persian)

Rajabi, Fatemeh (2006). **Ahmadinejad, Miracle of the Third Millennium**. Tehran: Danesh Amouz. (In Persian)

saei, Ali (2009). **Fuzzy Epistemology and Its Methodological Implications in Social Science**. Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian)

saei, Ali (2013). **Comparative Research Method with Quantitative, Historical and Fuzzy Analysis Approach**. Tehran: Agah Publications. (In Persian)

saei, Ali (2018). **Democratization in Iran**. Tehran: Jamee Shenasan Publications. (In Persian)

saei, Ali (2019). **Research Method in Social Sciences with Critical Rationality Approach**. Tehran: SAMT Publications, Seventh Edition. (In Persian)

- saei, Ali et al. (2017). "Comparative Analysis of Democratization in Iran and Turkey: Study of Democratic Consolidation Stage with Emphasis on Party Interactions". **Journal of Historical Sociology**. Vol. 9, No. 2, Fall and Winter. (In Persian)
- saei, Ali, Abdollahi, Mohammad (2005). "Sociological Analysis of Democratization in Iran". **Iranian Journal of Sociology**. Vol. 6, No. 3. (In Persian)
- saei, Ali, Kushafar, Mohsen (2011). "Sociological Analysis of Non-Consolidation of Democracy in Iran with Emphasis on Elite-Oriented Approach 1905 to 2006". **Sociological Studies**. No. 18. (In Persian)
- Sayyah, Seyed Amir (2010). **Bitter Epic**. Tehran: Jam-e Jam. (In Persian)
- Tajzadeh, Mostafa (2003). **In Defense of Free and Fair Elections**. Tehran: Farhang va Andisheh. (In Persian)
- Zaere Kaabeh, Rahim et al. (2019). "Analysis of Sociological Contexts of Justice Discourse Transformation in Khatami, Ahmadinejad and Rouhani Governments". **Biannual Journal of Economic Sociology and Development**. Ninth Year, No. 2, Fall and Winter. (In Persian)
- Zibakalam, Sadegh et al. (2011). "Study of Written Media Function in Creating and Expanding Populism in Iran 2008 (Case Study of Etemad Melli and Kayhan Newspapers)". **Culture of Communications**. Vol. 1, No. 1, Pages: 1-29. (In Persian)

تحلیل جامعه‌شناختی موج چهارم دموکراتیزاسیون در ایران؛ دوره اصلاح‌طلبان و دوره اصول‌گرایان (۱۳۹۲-۱۳۷۶)*

ایرج زارعی^۱ * سیدمصطفی ابطحی^۲ مجید توسلی رکن‌آبادی^۳

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی، گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم تحقیقات، تهران، ایران

۲. استادیار گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم تحقیقات، تهران، ایران

۳. دانشیار گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم تحقیقات، تهران، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: <https://www.samimnoor.ir/view/fa/SimilarityResult7?ItemID=74101206802/1%>

<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735790.1404.20.3.3.8>

چکیده

پیش‌ازاین، از سه موج استقرار دموکراسی در تاریخ معاصر ایران یاد شده است که هر سه بار دیگر به اقتدارگرایی بازگشت داشته‌اند. مدعای پژوهش حاضر این است که در موج چهارم نیز گذار دموکراتیک در دوره اصول‌گرایان، پرابلماتیک شده و به اقتدارگرایی بازگشت داشته است. در چارچوب رویکرد عقلانیت انتقادی حاکم بر پژوهش، پس از تبیین این مشکل در فرایند گذار دموکراتیک، «پرسش» پژوهش این است که «چرا موج چهارم دموکراتیزاسیون در ایران، در مرحله گذار دموکراتیک متوقف شده و به اقتدارگرایی بازگشته است؟» در مقام پاسخ به این پرسش، برپایه «نظریه‌های کنشگرایی گذار» ابتدا دستگاه نظری، صورت‌بندی و فرضیه‌ها از دستگاه نظری استنتاج شد. سپس، در بستر تاریخی، چگونگی این رخداد، تبیین، و دستگاه نظری و فرضیه‌ها برپایه یافته‌های تجربی، داوری شده است. نوع پژوهش، تاریخی تطبیقی و موردمحور است. موردهای مطالعه‌شده، تفسیر تاریخی و تبیین علی شده‌اند. در تفسیر از روش تحلیل روایتی و در تبیین علی، از شیوه تحلیل همایندی استفاده شده است. روش همایندی، نیازمند مطالعه روشمند دست‌کم دو مورد است که موردهای پژوهش حاضر، دوره اصلاح‌طلبان و دوره اصول‌گرایان، و شیوه گردآوری داده‌ها نیز اسنادی و کتابخانه‌ای است. تحلیل علی یافته‌ها حاکی از این است که دو مؤلفه وضعیت نخبگان و وجود بحران، بارخداد بازگشت به اقتدارگرایی در دوره اصول‌گرایان، همایند است و فرایند دموکراتیزاسیون، پس از استیلای نخبگان یکپارچه‌ایدئولوژیک، متوقف شده و در نبود نظام حزبی نهادمند و عدم مشروعیت بالای دموکراسی، به اقتدارگرایی بازگشته است. این یافته‌ها، تبیین استنتاج‌شده از دستگاه نظری پژوهش و فرضیه‌ها را تأیید می‌کند، اما نشان می‌دهد، کارکرد بحران در فرایند گذار، برخلاف انتظار دستگاه نظری است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۲۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۸

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

دموکراتیزاسیون،
اقتدارگرایی، گذار
دموکراتیک،
اصول‌گرایان،
اصلاح‌طلبان

* نویسنده مسئول:

سیدمصطفی ابطحی

پست الکترونیک: m-abtahi@srbiau.ac.ir

مقدمه

موضوع پژوهش حاضر، مطالعه برشی از موج چهارم دموکراتیزاسیون در ایران است. «موج دموکراتیزاسیون»، دسته‌ای از تغییرات، از رژیم‌های غیردموکراتیک به رژیم‌های دموکراتیک، در بازه زمانی مشخصی است که در آن بازه، این تغییرات به گونه‌ای چشمگیر از مخالفت‌های موجود در مقابل آن، قوی‌تر است (هاتینگتون، ۱۹۹۱، ۱۵). رویکرد گذار یا «نماینده‌گی»، ایجاد دموکراسی را توسط بازیگران آگاه و متعهد امکان‌پذیر می‌داند؛ به شرطی که آن‌ها تاحدودی شانس یا تمایل به خطر کردن داشته باشند. این نظریه، دیدگاه انتظار کشیدن برای دموکراتیزاسیون از طریق عامل اقتصادی را رد، و شکاف بین نظریه‌پردازان نمایندگی محور و نظریه‌پردازان ساختارگرایی و مدرنیزاسیون را پر کرده و نقش بازیگران، ساختار، فرهنگ، و روابط طبقاتی را روشن می‌کند (ژان گروگل^۱، ۲۰۰۲، ۵۶). فرایند گذار، سه مرحله فروپاشی رژیم اقتدارگرا، گذار دموکراتیک، و تثبیت دموکراتیک را پشت سر می‌گذارد (هاتینگتون، ۱۹۹۱، ۹). براین اساس، «دموکراتیزاسیون»، فرایندی است که طی آن، نظام سیاسی دموکراتیک به جای نظام اقتدارگرا (ر.ک: آقابخشی، ۱۳۶۶، ۲۸) مستقر، و دموکراسی نهادینه می‌شود. سرانجام، دموکراسی تثبیت شده، رژیمی است که در آن، همه گروه‌های مهم و نهادهای سیاسی تأسیس شده به قواعد دموکراتیک بازی، «یگانه بازی شهر»، و معیار و رویه‌های دموکراسی سیاسی، پایبند باشند و هیچ روش جایگزینی برای سازماندهی سیاست و جایگزینی فرایند دموکراتیک، مناسب‌تر دانسته نشود (گریم^۲ و گیل، ۲۰۰۰، ۲۳۵؛ گیل، ۱۳۹۴، ۳۳۳). از این رویکرد نظری به‌عنوان یک معیار علمی برای تحلیل فرایند دموکراتیزاسیون در ایران استفاده شده است.

برخلاف پیشینه کهن، نظریه‌پردازان، به‌ویژه در سده‌های پیشین، دموکراسی را مثبت ارزش‌گذاری نمی‌کردند (کانینگهام، ۱۳۹۶، ۱۵). برخی صاحب‌نظران، همه فرهنگ‌های سنتی را به درجه‌های گوناگون، اقتدارگرا و غیردموکراتیک می‌دانند. در جوامع اسلامی نیز، اقتدارگرایی به تدریج کم‌رنگ‌تر شده (احمدوند، ۱۳۹۷). در ایران هم، اقتدارگرایی، ویژگی مشترک نظام‌های سیاسی بوده است (موسوی و توسلی، ۱۳۹۵؛ قاضی‌مرادی، ۱۳۹۸، ۹). اکنون، دموکراسی، ساختار سیاسی‌ای است که پیوسته در میان جوامع بشری گسترده‌تر می‌شود و از یک استثنا به یک قاعده تبدیل شده است (قاضی‌مرادی، ۱۴۰۰، ۷) و می‌رود که به

1. Grugel
2. Graeme

یک ارزش به‌واقع جهانی تبدیل شود (هانتینگتون، ۱۹۹۱، ۴۵).

ایرانیان نیز در طول سده کنونی، همواره در پی ارزش‌های سیاسی جدیدی مانند برابری مدنی، آزادی، مشارکت سیاسی، محدودسازی قدرت سیاسی به قانون و قواعد سیاسی بوده‌اند. شواهد تاریخی نشان می‌دهد، ایران با تجربه چهار موج دموکراسی خواهی، تلاش‌هایی در راستای دموکراتیزاسیون داشته است (ساعی، ۱۳۹۲، ۸۸). موج نخست مشروطه خواهی مربوط به سال‌های ۱۲۸۷-۱۲۸۴ بود که قانون اساسی و نظام مشروطه شکل گرفت. موج دوم، نهضت ملی شدن نفت در سال‌های ۱۳۳۲-۱۳۳۰ بود که نظام سیاسی مبتنی بر همان قانون اساسی مشروطه فعالیت می‌کرد؛ موج سوم، با عنوان جمهوری خواهی در سال ۱۳۵۷، و موج چهارم، در تاریخ دوم خرداد ۱۳۷۶ رخ داد. موج‌های نخست، دوم، و سوم دموکراتیزاسیون، موفق نبودند و بازگشت به اقتدارگرایی را تجربه کردند. بازگشت به اقتدارگرایی در موج نخست، در سال ۱۲۸۷، و در دومین موج، در سال ۱۳۲۰ رخ داد (ابوذری لطف، ۱۳۹۸). در موج سوم که اساساً به‌سختی موج دموکراتیزاسیون نامیده می‌شود (بشیری، ۱۳۹۲، ۴۳) - نیز بازگشت به اقتدارگرایی در دهه ۱۳۶۰ شروع و در سال ۱۳۶۸ با تغییر قانون اساسی و افزوده شدن کلمه «مطلقه» به آن، تثبیت شد (ساعی، ۱۳۹۸، ۳۳). مدعا این است در موج چهارم نیز دموکراسی تثبیت نشده است. از آنجاکه دموکراتیزاسیون، دستاورد مصالحه نخبگان است، برخی پژوهشگران بر این نظرند که مصالحه و سازش در فرهنگ سیاسی ایرانیان، بار منفی دارد (پورقوشچی و مقصودی، ۱۳۹۷، ۴۲) و شکل نگرفتن و ناپایداری مصالحه، ناشی از نگرش‌ها و ارزش‌های متفاوت است (پورقوشچی و مقصودی، ۱۳۹۸، ۷۶)؛ اما هانتینگتون، موفقیت فرایند گذار به دموکراسی را به میزان زیادی، وابسته به مهارت و قضاوت درست کنشگران سیاسی در لحظه گذار می‌داند (کدیور، ۱۳۸۶، ۱۱).

رخدادهایی مانند برخورد حذفی با دانشجویان و دانشگاهیان، مداخله و مشارکت نظامیان در امور اقتصادی، رفتار خشونت‌آمیز و سرکوب اعتراض‌ها، تشدید نظارت استصوابی، فزاینده شدن رد صلاحیت‌ها در دوره‌های انتخابات، رد صلاحیت نخبگان سیاسی رقیب و نیز رد صلاحیت نمایندگان مجلس و گاهی محاکمه و زندانی کردن آن‌ها، دخالت در عرصه خصوصی و زندگی مردم، تشکیل و فعال کردن گشت‌های امنیت اخلاقی، تهدید علنی مخالفان به خشونت، انحلال احزاب سیاسی، و حبس خانگی مخالفان سیاسی، شواهدی از واقعیت اجتماعی این دوره است که تعارض با نظریه دموکراتیزاسیون را نشان می‌دهد (ساعی، ۱۳۹۷، ۳۴). اگرچه در دوره اصلاح‌طلبان، تلاش برای استقرار دموکراسی، با موفقیت‌هایی

همراه بوده است، اما بررسی شاخص‌های «حکمرانی صلح‌آمیز» نشان می‌دهد، این شاخص از ۲/۵۳ واحد در سال ۲۰۰۸ به ۲/۶۷ واحد در سال ۲۰۲۰ افزایش یافته (مقصودی، ۱۴۰۰، ۲۰۴) و با استقرار اصول‌گرایان در قدرت (۱۳۹۲-۱۳۸۴)، اقتدارگرایی به جامعه بازگشته است؛ بنابراین، با توجه به این تعارض‌ها و به استناد شواهد تجربی - که بیانگر «مسئله» بودن گذار دموکراتیک در موج چهارم است، پرسش پژوهش حاضر این است که «چرا موج چهارم دموکراتیزاسیون در ایران، در مرحله گذار دموکراتیک، متوقف و اقتدارگرایی بازگشته است؟» این پرسش، نیازمند دو گونه پاسخ است. پاسخ نظری، از دستگاه نظری برداشت شده و پاسخ تجربی، مبتنی بر داوری شواهد عینی در مورد پاسخ نظری به پرسش است. برای تبیین و نیز یافتن راه‌حل نظری مسئله، با الهام‌گیری از نظریه‌های کنش‌گرای گذار، دستگاه نظری پژوهش چارچوب‌بندی شده است.

۱. پیشینه پژوهش

مسئله دموکراسی در ایران، همواره دغدغه پژوهشگران دوران معاصر بوده است. بشیریه، ابعاد و موانع نظری گذار در ایران را بررسی کرده است (بشیریه، ۱۳۹۲: ۱۹۰-۱۷۷)؛ اما پژوهش‌های انجام‌شده در این باره، بیشتر بر نگرش‌های آرمان‌خواهانه یا نظری استوارند و پژوهش‌های مبتنی بر شواهد عینی در چارچوب یک «روش علمی» با موضوع خاص «دموکراتیزاسیون» کمتر مورد توجه بوده است (کدیور، ۱۳۸۶، ۹). در ادامه، به برخی از پژوهش‌هایی که دموکراتیزاسیون در ایران را با توجه به شواهد عینی مطالعه کرده‌اند، اشاره شده است. اطاعت (۱۳۸۳) در رساله دکتری خود با عنوان «نظام انتخاباتی و نظام سیاسی؛ مطالعه فرایند دموکراتیزاسیون در ایران»، با الهام‌گیری از نظریه دیوید ایستون^۱، مجموعه‌ای از کنش‌ها و واکنش‌های متقابل در رابطه تعاملی میان نظام انتخاباتی و نظام سیاسی را مطالعه کرده و نتیجه گرفته است که فرایند دموکراتیزاسیون در ایران، سینوسی شده و از تکامل بازمانده است. ایمانی بوسجین (۱۳۹۲) در مقاله «بررسی جامعه‌شناختی موانع فرهنگی تثبیت دموکراسی در ایران»، نتیجه گرفته است که تازمانی که فرهنگ، دموکراتیک نشود، دموکراسی نهادینه نخواهد شد و فرهنگ مسلط در ایران به تثبیت نشدن دموکراسی منجر شده است. موسوی و توسلی رکن‌آبادی (۱۳۹۵) در مقاله «فرهنگ سیاسی فردیت و بازتولید

1. David Easton

اقتدارگرایی در ایران» با طرح بحث فردیت، نگاه نوینی به بازتولید اقتدارگرایی در ایران داشته‌اند؛ اما این پژوهش، نیازمند بررسی و بسط شواهد تجربی است.

توسلی (۱۳۸۹) در مقاله «موانع توسعه دموکراسی در ایران» از سه نوع مقاومت استعماری، سیاسی، و فرهنگی در مقابل دموکراتیزاسیون نام می‌برد. وی مهم‌ترین مانع را جنبه‌های منفی فرهنگ می‌داند و بر این نظر است که هنگامی که مردم، آزادی به دست می‌آورند، به افراط‌گرایی پیدا می‌کنند و هرج و مرج، زمینه ظهور مستبدان را فراهم می‌کند.

مقدس (۱۳۹۴)، ابوذری‌لطف (۱۳۹۸)، کوشافر (۱۳۸۹)، یزدانی (۱۳۹۱)، حسینی (۱۳۹۹)، عدنانی اسکویی (۱۴۰۱)، و رفیق‌خواه شلمانی (۱۴۰۱) نیز از جمله پژوهشگرانی هستند که ابعاد گوناگون موج‌های پیشین دموکراتیزاسیون در ایران را در قالب برنامه پژوهشی «دموکراسی خواهی در ایران، طی سال‌های ۱۴۰۰-۱۲۸۵» در دانشگاه تربیت مدرس مطالعه کرده‌اند.

محمدنیا بهابادی (۱۳۸۵) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «موانع گذار ایران به دموکراسی در دوران ریاست‌جمهوری سیدمحمد خاتمی (۱۳۸۴-۱۳۷۶)» عوامل عدم گذار ایران به دموکراسی، به‌ویژه در دوره اصلاحات، را به برتری یک جناح، سازمان‌نیافتگی اصلاح‌طلبان، فشار توده‌ای ضد مصالحه، و فقدان بحران تهدیدکننده، نسبت می‌دهد.

پاک‌نیا (۱۳۸۸) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «موانع تحقق الگوهای گذار به دموکراسی در ایران»، وجود گرایش‌های متفاوت غیردموکراتیک در ساخت قدرت در نظام جمهوری اسلامی را به‌عنوان عامل ناکامی گذار به دموکراسی برشمرده است.

راهبر (۱۳۹۱) در رساله دکتری خود با عنوان «بررسی انتقادی و آسیب‌شناسانه جریان اصلاح‌طلبی در ایران (۱۳۸۴-۱۳۷۶)» با نقد عملکرد اصلاح‌طلبان، مصداق‌هایی از عدم توفیق آنان و توقف دموکراتیزاسیون را مطرح کرده است.

استوار (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «گذار به دموکراسی در ایران با تأکید بر نقش نخبگان حاکم»، ویژگی‌ها و عوامل گذار، رابطه میان ماهیت نخبگان حاکم و میدان سیاسی، و نقش نخبگان حاکم در گذار به دموکراسی در ایران را مطالعه کرده است. وی از دولت ایدئولوژیک، جامعه مدنی ضعیف، و ساختار اقتصاد رانتی، به‌عنوان موانع گذار نام می‌برد.

جوانی (۱۳۹۲) دموکراسی را قالب حکومتی مطلوب برای ایران نمی‌داند و آن را به‌عنوان توطئه و روش نرم جهان سلطه برای سیطره بر جهان معرفی می‌کند.

پژوهش حاضر با مطالعات پیشین دموکراتیزاسیون متمایز است و هم‌پوشانی ندارد؛ زیرا، یا

در رویکرد نظری که بیشتر ساختارگرایانه هستند یا در مقطع زمانی با پژوهش حاضر متفاوتند. در این پژوهش، بازگشت به اقتدارگرایی، تبیین علی شده و تنها به وقایع‌نگاری یا بحث نظری بسنده نشده است. تبیین علی، ناگزیر به‌طور هم‌زمان نیازمند بیان رخدادها و نیز تفسیر آن‌ها است.

۲. چارچوب نظری پژوهش

ادبیات نظری دموکراسی به دو دسته ساختارگرایانه و کنش‌گرایانه^۱ تقسیم می‌شود (بشیریه، ۱۳۸۷، ۲۴). در نظریه‌های دسته نخست، تغییرات در ساختارهای اجتماعی (مانند رشد اقتصادی، توسعه شهرنشینی و ارتباطات، و گسترش آموزش) منجر به دموکراتیزاسیون می‌شود (بشیریه، ۱۳۸۷، ۲۴؛ قاضی‌مرادی، ۱۴۰۰، ۲۱۳)؛ ولی این نظریه‌ها، قادر نیستند به این پرسش پاسخ دهند که چگونه تغییر در ساختارهای اجتماعی، منجر به تغییر در ساختار سیاسی و دموکراتیزاسیون می‌شود (ساعی، ۱۳۹۷، ۲۱۳).

نظریه‌های کنش‌گرایانه یا «نظریه‌های گذار^۲» به نقش آگاهانه نیروها و کارگزاران اجتماعی و سیاسی و نبردهای اجتماعی، سیاسی، و طبقاتی آن‌ها توجه دارند. پرسش نظریه‌های ساختاری، چگونگی به «ثبات» رسیدن، و پرسش نظریه‌های کنش‌گرا، چگونگی «تحقق» دموکراسی است (قاضی‌مرادی، ۱۴۰۰، ۱۴۳).

با بررسی پیشینه موضوع گذار به دموکراسی می‌توان نخستین نسل نظریه‌پردازان گذار را لیست و روستو^۳ دانست (استوار، ۱۳۹۶، ۵۷). روستو، به‌عنوان نماینده اصلی نظریه گذار، دموکراسی را فرزند «تضاد» و حتی «خشونت» می‌خواند (ساعی، ۱۳۹۷، ۴۹؛ قاضی‌مرادی، ۱۴۰۰، ۱۴۸).

هیگلی و برتون^۴، برجسته‌ترین نظریه‌پردازان نسل دوم نظریه‌های گذار به‌شمار می‌آیند. از دیدگاه این نظریه‌پردازان، بازیگری نخبگان، نقش بنیادینی دارد و نخبگان را عامل اصلی دموکراسی‌سازی می‌دانند که گذار توسط آنان شروع و رهبری می‌شود و به پیروزی یا شکست می‌انجامد. آنان دو بعد موازی «گستره یکپارچگی ساختاری» و «گستره اجماعی ارزشی» را بر ساختار و کارکرد نخبگان ملی تأثیرگذار می‌دانند و سه صورت‌بندی «نخبگان حاکم گسیخته»،

1. Actionist Theories
2. Transition Theories
3. Dankwart, Rustow
4. Burton & Higley

«نخبگان یکپارچه دموکراتیک»، و «نخبگان یکپارچه ایدئولوژیک» از نخبگان ارائه می‌دهند (قاضی‌مرادی، ۱۴۰۰، ۱۹۴؛ بشیریه، ۱۳۸۷، ۴۲؛ استوار، ۱۳۹۶، ۵۷). به نظر نظریه‌پردازان این نسل، استحاله نخبگان از گسیختگی به انسجام ایدئولوژیک، تنها از طریق انقلاب روی می‌دهد. اگر وضعیت نخبگان حاکم، ایدئولوژیک باشد، ایدئولوژی، چارچوب تبیین سیاسی است و پیمان دموکراتیک، موضوعیت ندارد (قاضی‌مرادی، ۱۴۰۰، ۱۹۸-۱۹۱). اودانل و اشمیتز^۱ نیز در این طیف، «پیمان» یا «توافق» را مهم‌ترین شیوه گذار معرفی می‌کنند. آنان محتمل‌ترین شیوه گذار به دموکراسی را توافق و پس‌از آن، گذار در پی اجبار می‌دانند؛ گذاری که کنشگران آن، نخبگان هستند. به نظر آنان، در مصالحه برآمده از مذاکره، بازیگران قرار می‌گذارند تا از به‌کارگیری توانمندی خود برای آسیب زدن به یکدیگر خودداری کنند (قاضی‌مرادی، ۱۴۰۰، ۱۷۷-۱۷۵).

نسل سوم را اندیشمندانی چون هانتینگتون^۲ تشکیل می‌دهند که دیدگاهی ترکیب‌گرایانه برای گذار قائلند. این طیف، هم بر ساختارها تکیه دارند و هم نقش نخبگان را مؤثر می‌دانند (استوار، ۱۳۹۶، ۵۷). هانتینگتون، دو عنصر اصلی پدیدآورنده و پیش‌برنده روند دموکراسی‌سازی را علت‌ها^۳ و موجدها^۴ می‌داند (هانتینگتون، ۱۹۹۱، ۱۰۶). علت‌ها، همان علل اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی، و موجدها، افراد و گروه‌هایی هستند که به اتکای علت‌ها، دموکراسی را ایجاد می‌کنند. به نظر وی، توسعه اقتصادی، دموکراسی را امکان‌پذیر می‌کند و رهبری سیاسی به آن واقعیت می‌بخشد (هانتینگتون، ۱۹۹۱، ۳۱۶).

آدام پرزورسکی^۵، به‌عنوان یکی دیگر از اندیشمندان حوزه گذار، بر این نظر است که «توافق و مصالحه نخبگان، اقدامی راهبردی است که براساس آن، پیمان‌هایی را برای گذار از بالا شکل می‌دهند (کدیور، ۱۳۸۶، ۹). دایاموند نیز بر این نظر است که پیش‌شرط تحقق دموکراسی، تنها «اراده» و خواست نخبگان سیاسی برای حکومت به شیوه دموکراتیک است و پیش‌شرط دیگری ندارد (بشیریه، ۱۳۸۷، ۱۰۳). لینز و استپان^۶، گذار مبتنی بر «توافق» را

1. Schmitter & Donnell
2. Huntington
3. Causes
4. Causers
5. Adam, przeworski
6. Linz

مهم‌ترین شیوه‌گذار می‌دانند (قاضی مرادی، ۱۴۰۰، ۲۸۶).

ونهانن^۱ نیز بر این نظر است که توزیع منابع قدرت، عامل زیرین تبیین نظری روابط است و دموکراتیزاسیون در شرایطی رخ می‌دهد که منابع قدرت اقتصادی و فرهنگی، به‌گونه‌ای گسترده در میان گروه‌های مختلف مردم، توزیع شده باشد؛ به‌نحوی که، هیچ گروهی قادر به سرکوب رقبا یا حفظ هژمونی خود نباشد. دموکراسی، دستاورد مصالحه عقلانی گروه‌های رقیب قدرتمند است (ساعی، ۱۳۹۷، ۴۵). لئوناردو مورلینو^۲، تثبیت دموکراسی را وابسته به استحکام و «پذیرش عمومی» هنجارها و ساختارهای دموکراتیک می‌داند؛ و وفاق یا کنترل، عامل لازم برای تثبیت دموکراتیک است (بشیری، ۱۳۸۷، ۵۱) به‌نظر مورلینو، اگر دموکراسی از مشروعیت بالایی برخوردار باشد و نیز احزاب قدرتمندی وجود داشته باشند، تثبیت دموکراتیک رخ خواهد داد (ساعی و کوشافر، ۱۳۸۹). همچنین، کارودرز^۳ می‌گوید، هیچ ضمانتی وجود ندارد که کشورهایی که گذار دموکراتیک را تجربه کرده‌اند، به‌سرعت به یک دموکراسی لیبرال تبدیل شوند یا هرگز نشوند؛ زیرا، بیشتر آن‌ها در وضعیت «ناحیه خاکستری» گیر کرده‌اند (خوشبخت و همکاران، ۱۴۰۰).

۱-۲. الگوی نظری پژوهش

در این بخش، دستگاه نظری پژوهش از طریق بازسازی عقلانی - مفهومی و با الهام‌گیری از نظریه‌های پیش‌گفته (به‌منظور تبیین فرایند گذار) به‌شکل زیر صورت‌بندی شده است.

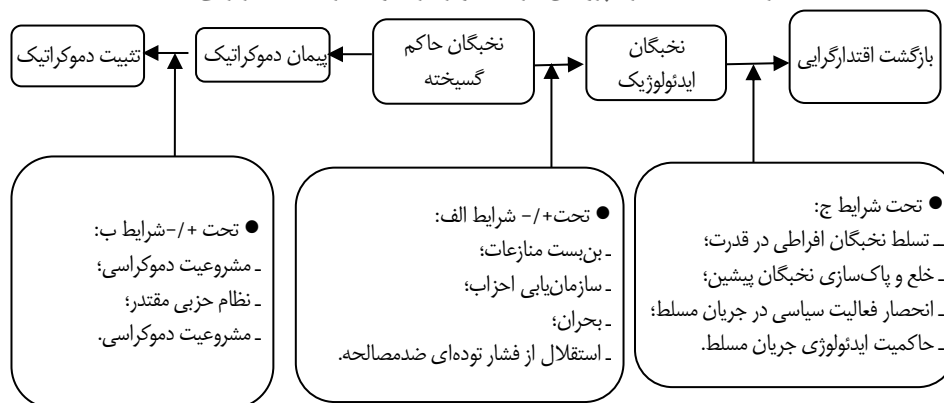
«اگر وضعیت نخبگان حاکم، در شرایطی، از گسیخته به یکپارچه دموکراتیک تغییر کند و پیمان دموکراتیک شکل گیرد، آنگاه تثبیت دموکراتیک در صورتی رخ خواهد داد که دموکراسی از مشروعیت بالایی برخوردار باشد یا نظام حزبی قدرتمندی وجود داشته باشند».

اکنون می‌توان استدلال کرد، عدم تثبیت دموکراتیک یا بازگشت اقتدارگرایی، زمانی رخ می‌دهد که نقیض وضعیت تثبیت دموکراتیک در فرایند دموکراتیزاسیون و نیز در وضعیت و مناسبات نخبگان رخ دهد. این نقیض، بیانگر جهت حرکت عوامل گذار نیز هست. برپایه نظریه کنش‌گرایی گذار، تنها سه وضعیت «نخبگان حاکم گسیخته»، «نخبگان یکپارچه دموکراتیک»، و «نخبگان یکپارچه ایدئولوژیک» برای نخبگان، متصور است.

1. Vanhanen
2. Leonardo Morlino
3. Carothers

نتیجه اینکه «هرگاه پیمان دموکراتیک، شرایط تحقق نداشته باشد، اگر وضعیت نخبگان حاکم، ایدئولوژیک باشد، ایدئولوژی، چارچوب تبیین سیاسی است؛ آن‌گاه در نبود نظام حزبی مقتدر و نیز نبود مشروعیت بالای دموکراسی، تثبیت دموکراسی متوقف می‌شود یا بازگشت اقتدارگرایی رخ می‌دهد.

شکل شماره (۱). دستگاه نظری پژوهش: فرآیند دموکراتیزاسیون / بازگشت اقتدارگرایی

بر مبنای فقدان سه شرط لازم «وضعیت نخبگان گسیخته»، «پیمان دموکراتیک»، و «مشروعیت دموکراسی یا نظام حزبی نهادمند»، در فرآیند دموکراتیزاسیون و در مقام پاسخ نظری به پرسش علمی پژوهش، سه فرضیه علمی از دستگاه نظری استنتاج شده است.

● فرضیه نخست: در شرایط نبود سازمان‌یابی احزاب و به بن بست نرسیدن منازعات یا عدم استقلال از فشار توده‌ای ضدمصالحه، حتی اگر وضعیت نخبگان حاکم، گسیخته باشد، پیمان دموکراتیک شکل نگرفته و در نتیجه، دموکراتیزاسیون متوقف شده است؛

● فرضیه دوم: اگر در وضعیت نخبگان گسیخته، در شرایط مربوطه، پیمان دموکراتیک شکل گرفته باشد، آنگاه در صورت نبود مشروعیت بالای دموکراسی و نبود نظام حزبی قدرتمند، دموکراسی تثبیت نشده است؛

● فرضیه سوم: اگر وضعیت نخبگان، گسیخته نباشد و پیمان دموکراتیک شکل نگرفته باشد، آن‌گاه در شرایط عدم مشروعیت بالای دموکراسی و نبود نظام حزبی نهادمند، فرآیند دموکراتیزاسیون معکوس شده و به اقتدارگرایی بازگشته است.

در مقام داوری گزاره‌های نظری و فرضیه‌ها، در بخش تحلیل تجربی، به شواهد تجربی مراجعه، و موردهای پژوهش را به روش تبیین تاریخی، مطالعه و تحلیل کرده‌ایم.

۳. تعریف عملیاتی مفاهیم

دستگاه نظری پژوهش به جای متغیر، مبتنی بر مفاهیم است. مفاهیم با الهام‌گیری از ادبیات نظری گذار تعریف عملیاتی شده‌اند (ساعی، ۱۳۹۲، ۹۳-۹۰). این مفاهیم عبارتند از:

● گذار دموکراتیک^۱: انتقال از حکومت غیردموکراتیک به یک حکومت دموکراتیک است که از آن با عنوان «فرایند گذار به دموکراسی» یاد می‌شود (هانتینگتون، ۱۹۹۱، ۱۲).

● نخبگان قدرت^۲: منظور، کنشگران سیاسی‌ای هستند که بر ساختارها، فرایندها، و رخدادها تأثیر تعیین‌کننده‌ای دارند. مصداق‌های آن نخبگان سیاسی، نخبگان حاکم، کنشگران حزبی، و نخبگان مذهبی هستند که با اصطلاح‌هایی مانند «جناح چپ» یا «جناح راست» و کمی بعدتر، «اصلاح‌طلبان» و «اصول‌گرایان» نیز نام برده شده‌اند.

● وضعیت نخبگان حاکم گسیخته^۳: وضعیتی در فرایند گذار است که گروه‌ها بر سر قواعد کردار سیاسی اتفاق نظر ندارند و نه تنها بین نخبگان هیچ همبستگی‌ای نیست، بلکه شاهد بی‌اعتمادی آن‌ها به یکدیگر هستیم و فهم متفاوتی از قواعد سیاسی دارند. زندگی سیاسی را عرصه مبارزه «مرگ و زندگی» تعریف می‌کنند که کشمکش و خشونت، سرانجام آن است (بشیریه، ۱۳۸۷، ۴۳-۴۱). معرف‌های ارزیابی این مفهوم عبارتند از: فقدان فهم مشترک از قواعد عمل سیاسی، تعاملات محدود و نامنظم، و اقدامات افراطی خشونت‌آمیز میان نخبگان.

● وضعیت نخبگان یکپارچه دموکراتیک^۴: در این وضعیت، همبستگی ارزشی و ساختاری که از شرط‌های لازم به وجود آمدن انسجام برای نخبگان است، وجود دارد. اتفاق نظر نسبی گروه‌ها بر سر قواعد کردار سیاسی وجود دارد، و عرصه زندگی سیاسی، عرصه «بردوباخت» است. رقابت‌ها، مسالمت‌آمیز هستند و تسلط ساختاری و ایدئولوژیک جناحی بر دیگران وجود ندارد (بشیریه، ۱۳۸۷، ۴۳-۴۱). فهم مشترک از قواعد عمل سیاسی، تعاملات گسترده و منظم، و حل مسالمت‌آمیز منازعات میان نخبگان، معرف‌های این مفهوم هستند.

● وضعیت نخبگان یکپارچه ایدئولوژیک^۵: در این وضعیت، یک جناح بر منابع قدرت و نیز

1. Democratic Transition
2. Power Elite
3. Disintegrated Ruling Elites
4. Cohesive Democratic Elites
5. Ideologically Cohesive Elites

دستگاه ایدئولوژیک، مسلط است. مرزبندی شدیدی بین خودی (مؤمن و متعهد به ایدئولوژی) و غیر خودی وجود دارد، نخبگان رقیب از قدرت خلع می‌شوند، و کنش سیاسی منحصر به جریان مسلط می‌شود. تعاملات میان نخبگان حاکم، همبسته، سازمان‌یافته، و گسترده است. حاکمیت افراطی‌ها بر ساختارهای ایدئولوژیک و قدرت، توزیع ایدئولوژیک منابع قدرت، انحصار فعالیت سیاسی، و خلع نخبگان غیرایدئولوژیک، معرف‌های این مفهوم هستند.

● بن بست منازعات^۱: در این وضعیت، توانمندی غلبه هیچ‌یک از جناح‌ها بر گروه‌های دیگر و تحمیل سلیقه وجود ندارد و معمولاً منازعه، مزمن است. پایگاه‌های مردمی جناح‌ها، پشتوانه‌های حقوقی و قانونی، و سرانجام، ابزار زور که شکل‌دهنده قدرت جناح‌ها هستند، معرف‌های ارزیابی این مفهوم به‌شمار می‌آیند.

● سازمان‌یابی احزاب^۲: در فرایند گذار، نمایندگی گروه‌های نخبگان، نیازمند سازمان‌هایی است؛ زیرا، مذاکرات نمی‌تواند به‌صورت فردی انجام شود. معرف ارزیابی این مفهوم، وجود احزاب و سازمان‌هایی است که جناح‌های نخبگان معارض را نمایندگی کنند.

● استقلال از فشار توده‌ای ضد مصالحه^۳: نخبگان و گروه‌های مذاکره‌کننده، نباید زیر فشار توده‌های ضد مصالحه باشند. وجود حرکت توده‌ای با اثر منفی تعیین‌کننده بر مذاکرات و مصالحه نخبگان، معرف عملیاتی این مفهوم است.

● بحران^۴: بر پایه نظریه گذار، نخبگان گسیخته در صورت وجود شرایط دیگر، اگر با وضعیت بحران روبه‌رو شوند، پیمان دموکراتیک را شکل خواهند داد. بحران، پدیده‌ای است که کارآمدی یک نظام را با چالش روبه‌رو می‌کند و حل فوری آن ضروری است.

● پیمان دموکراتیک^۵: هرگونه پیمانی است که نخبگان وضع کنند و بر مبنای آن، شیوه حکومت کردن، دموکراتیک باشد. از دلالت‌های مصداقی آن، قانون اساسی است. در اینجا، پایبندی به اجرای قانون اساسی موجود، معرف عملیاتی این مفهوم است.

● مشروعیت دموکراسی^۶: دموکراسی، زمانی مشروعیت دارد که ساختارهای دموکراتیک،

1. Deadlock of Conflicts
2. Organization of Political Parties
3. Populist Anti-Compromise Pressures
4. Crisis
5. Democratic Pact
6. Legitimacy of Democracy

موردحمایت و پذیرش گسترده نخبگان و نیز مردم باشند. مشروعیت در دو سطح نخبگان و توده‌ها مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

● **نظام حزبی نهادمند:** مراد، میزان نقش احزاب در قدرت و در ارتباط سیاسی مردم با قدرت و نیز این موضوع است که اهمیت و گستره فعالیت‌های سیاسی از طریق احزاب تا چه میزان به رسمیت شناخته شده باشد.

● **اقتدارگرایی^۲:** وضعیتی است که در آن گذار دموکراتیک، متوقف شده و دموکراسی، بیشتر صوری است، تفکیک قوا مخدوش شده، و قانونگذار، مجری و قاضی از هم باز شناخته نمی‌شوند (قاضی، ۱۳۶۸، ۳۷۵). جنبه‌های تنبیهی اعمال قدرت (تسلیم) بر جنبه‌های تشویقی و اطاعت مبتنی بر رضایت (اقناع)، برتری می‌یابد (گالبرایت، ۱۳۶۶، ۶۵).

۴. روش پژوهش

روش به‌کاررفته برای انجام این پژوهش، تطبیقی-تاریخی است. دلیل برتری دادن آن بر روش‌های دیگر، ویژگی هستی‌شناختی، زمانمند، مکانمند و موردمحور بودن موضوع پژوهش است.

دموکراتیزاسیون، به‌عنوان یک واقعیت اجتماعی، از دو ویژگی عمومیت و پیچیدگی برخوردار بوده و مانند هر واقعیت اجتماعی‌ای، دارای ویژگی عام و جهانی واقعیت است. ویژگی خاص آن، مربوط به زمان و مکان وقوع رخداد است.

فرضیه‌های پژوهش از نظریه برگرفته شده و ابطال‌پذیرند؛ بنابراین، رهیافت پژوهش، عقلانیت انتقادی است. در این رهیافت، تفاوت ذاتی‌ای میان فرضیه و نظریه وجود ندارد و در فرضیه‌ها، به‌جای متغیر، از مفاهیم استفاده شده است (ساعی، ۱۳۹۸، ۶۹). فرضیه‌ها، قضایای شرطی ناظر بر چرایی رخداد، در بستر تاریخی و بیانگر علت موضوع هستند.

شیوه انجام پژوهش حاضر، کتابخانه‌ای و ابزار مشاهده داده‌ها، فیش‌برداری از منابع کتابخانه‌ای، رسانه‌ای، خبرگزاری‌ها، و درگاه‌های الکترونیکی بوده است. واحدهای مشاهده نیز متنی‌هایی با موضوعات تاریخی بوده‌اند که از طریق مراجع رسمی یا پژوهشگران و تحلیلگران اجتماعی و تاریخی یا کنشگران، درباره موضوع مورد بررسی، تولید شده‌اند.

به‌لحاظ اعتبار داده‌ها، معرف‌ها از منابع معتبر و صاحب‌نظران حوزه مربوطه، مانند

1. Institutionalized Party System

2. Authoritarianism

آثار هانتینگتون، ساعی، بشیری، قاضی مرادی و منابعی که در پایان پژوهش آمده است، اقتباس شده و بیشترین میزان هماهنگی را با مفاهیم نظریه‌های دموکراتیزاسیون داشته‌اند. از نظر پایایی نیز این پژوهش، مبتنی بر روش علمی و نظر صاحب‌نظران دموکراتیزاسیون است. مفاهیم، معرف‌ها، و معیارها، از منابع و آثار مکتوب اندیشمندان و مراکز علمی و معتبر دانشگاهی - که در فهرست منابع آمده است - استخراج شده است و در صورت به‌کارگیری دوباره مفاهیم و روش پژوهش، نتایج یکسانی به‌دست خواهد آمد.

واحدهای تحلیل موردنظر در این پژوهش نیز دو دوره حاکمیت اصلاح‌طلبان (۱۳۸۴-۱۳۷۶) (به‌عنوان موردی که دموکراتیزاسیون در آن ظهور یافت) و دوره اصول‌گرایان (۱۳۹۲-۱۳۸۴) (به‌عنوان موردی که اقتدارگرایی در آن بروز یافت) در زیرمجموعه موج چهارم دموکراتیزاسیون است.

رهیافت تحلیلی موردنظر پژوهش نیز ترکیب‌گرایانه و دربرگیرنده تفسیر تاریخی و تحلیل علی است. برای تفسیر، از روش تاریخی-روایتی و برای تبیین علی، از روش همابندی استفاده شده است. برای بررسی وضعیت دموکراتیزاسیون در واحدهای تحلیل، علت‌ها با استفاده از «روش علیت همابندی»، حضور و غیاب شده و «موردها»، برپایه نظریه، مقایسه و تحلیل می‌شوند. در روش همابندی، هم مشابهت‌ها و هم تفاوت‌ها، تبیین‌کننده هستند (ساعی، ۱۳۹۸، ۲۰۶-۲۰۵). برای تحلیل ترکیب علی مفاهیم، جدول ارزش شماره (۱) را طراحی کرده‌ایم. شروط علی ناظر بر تحقق یا عدم تحقق معرف‌ها، در هر مورد/ دوره، با علامت (+/-) حضور و غیاب می‌شوند. شاخص معیار، از نظریه پژوهش استخراج شده است. پژوهش، از نوع کیفی است و داوری ما در تعیین ارزش‌ها نه مطلق، بلکه برپایه وضعیت غالب شواهد تجربی معرف‌ها بوده است. برپایه ساختار نظری و داده‌های جدول شماره (۱)، معادله وضعیت تثبیت دموکراتیک، به‌شکل زیر است. در این معادله، علامت (*) نشانه «و»، علامت (+) نشانه «یا»ی منطقی، و علامت (~) نشانه فقدان شرط است.

$$\text{Outcom}(\text{تثبیت دموکراتیک}) = F2(c2; a1 * a2 * a3 * a4; b1 + b2)$$

وضعیت نقیض این ارائه منطقی، به‌شکل زیر، بیانگر بازگشت اقتدارگرایی است.

$$\text{Outcom}(\text{بازگشت به اقتدارگرایی}) = F3(c3; \sim a1 + \sim a2 + \sim a3 + \sim a4; \sim b1 * \sim b2)$$

حضور و غیاب این شرط‌های علی و نحوه ترکیب آن‌ها، وضعیت نخبگان و وضعیت گذار را تبیین می‌کند.

۵. تحلیل تجربی

شواهد تاریخی روند دموکراتیزاسیون، در دوره مورد مطالعه، با روش تاریخی-روایتی، تحلیل و تفسیر تاریخی شده و در سطح نظری، مفاهیم/علت‌ها، با استفاده از روش همانندی، حضور و غیاب و تحلیل علی شده‌اند.

۱-۵. تحلیل تفسیری-تاریخی دوره حاکمیت اصلاح‌طلبان

● فهم از قواعد عمل سیاسی: در دوره اصلاحات، دیدگاه‌های «اصلاح‌طلبان» و «اصول‌گرایان» در بیشتر ابعاد نظری و عملی با یکدیگر در تضاد بود. دو جناح، فهم متفاوتی از قواعد مؤثر عمل سیاسی و رویکردهای متفاوتی در شیوه‌های اعمال قدرت داشتند (میرسلیم، ۱۳۸۴). اصول‌گرایان، اصلاحات را حرکتی براندازانه می‌دانستند (عبدی، ۱۳۹۲، ۳۰)، گسترش آزادی را زمینه‌ساز سلطه لیبرالیسم و ترویج بی‌بندوباری، تهدید ارزش‌های مذهبی، و تسلط اندیشه‌های غیر خودی به‌شمار می‌آوردند، و اصلاح‌طلبان را تهدیدی علیه نظام تلقی می‌کردند (فوزی، ۱۳۸۰، ۳۱۹؛ حکمت، ۱۳۹۵، ۵۵-۳۵). آن‌ها خاتمی را «آیت‌الله گورباچف» خطاب و با او مقایسه می‌کردند که سیاست‌هایش در صورت تداوم، به فروپاشی نظام سیاسی منجر خواهد شد (تاجیک، ۱۳۷۸؛ انتخاب نو، ۸۰ و ۸۱؛ خلجی، ۱۳۸۶). در مقابل، از دیدگاه اصلاح‌طلبان، داعیه‌های ارزشی اصول‌گرایان، پوشش مخالفت با دموکراسی است.

با این تصویرسازی‌ها، تقابل خشونت‌آمیز، جای تعامل یا رقابت را گرفت و طیفی از انواع خشونت‌های نرم تا خشونت‌های سخت و درگیری فیزیکی و حتی تهدید به اعدام رخ داد. محافظه‌کاران، با تفسیر استصوابی، شیوه‌ای از نظارت بر انتخابات را اعمال می‌کردند که منجر به رد صلاحیت‌های فزاینده و اخراج اصلاح‌طلبان از عرصه قدرت شد (روزنامه رسمی، شماره ۱۶۱۰۶۷، خرداد ۱۳۷۹، جلسه افتتاحیه مجلس ششم).

● بن‌بست منازعات: اصلاح‌طلبان، پایگاه مردمی متنوع‌تر و گسترده‌تری داشتند و پایگاه اجتماعی اصول‌گرایان، محدودتر و بیشتر شامل اқشار سنتی جامعه بود. هر زمان زمینه‌های مشارکت فراگیر سیاسی به وجود می‌آمد، اصلاح‌طلبان، دست بالا را داشتند. انتخابات دوره هفتم ریاست جمهوری در تاریخ دوم خرداد ۱۳۷۶، دوره ششم مجلس در اسفند ۱۳۷۸، شوراهای شهر و روستا و نیز انتخابات ریاست جمهوری دوره هشتم در سال ۱۳۸۰ که همگی برتری قاطع اصلاح‌طلبان را رقم زد، از شواهد این مدعاست (کوشافر، ۱۳۸۹، ۱۱۲).

اختلافات میان اصلاح‌طلبان، ناکامی‌های به‌وجودآمده در تحقق اهداف، بزرگ‌نمایی مشکلات اقتصادی توسط جناح رقیب، و پیوند زدن مشکلات اقتصادی با خواست «توسعه سیاسی»، سبب رویگردانی مردمی و کم‌رنگ شدن حمایت از اصلاح‌طلبان و دموکراتیزاسیون شد. ناامیدی از آن‌ها در ایجاد تغییرات اساسی، سبب تضعیف پایگاهشان در میان اقشار طبقه متوسط در پایان دوره اصلاحات شد و تلاش خاتمی برای حفظ برتری پایگاه مردمی نیز بی‌نتیجه ماند.

درمقابل، اصول‌گرایان از سه‌گرایش یا طیف به هم پیوسته و متحد شدند (نظرپور، ۱۳۸۶، ۱۴). برنامه‌ریزی آنان در دامن زدن به بی‌اعتمادی مردم و دل‌نیستن به اصلاح‌طلبان، موفق بود و این باور را ایجاد کردند که قدرت در دست افراد دیگری است و اصلاح‌طلبان، قادر نخواهند بود سیاست خود را پیش ببرند (علمداری، ۱۳۸۷، ۱۶۲).

منازعات، بیشتر در حوزه سیاسی جریان داشت (استوار، ۱۳۹۶). پشتوانه‌های حقوقی و قانونی، ابزار دست اصول‌گرایان در کنش‌های سیاسی بودند و اصلاح‌طلبان از هیچ ابزار زور رسمی و سازمان‌یافته‌ای برخوردار نبودند. به‌لحاظ حقوقی نیز اصول‌گرایان، توانایی کنترل بر قوه مقننه و مجریه را داشتند. نظارت استصوابی شورای نگهبان، ورود مجمع تشخیص مصلحت به عرصه وضع قانون، محدود کردن حقوق و آزادی‌های فردی و اجتماعی (مانند حبس روزنامه‌نگاران و نویسندگان و توقیف مطبوعات مستقل و حبس نیروهای سیاسی اصلاح‌طلب) شواهدی از استفاده از این ابزارها در کنش‌های سیاسی بودند (ساعی، ۱۳۹۷، ۳۴).

اصول‌گرایان افزون‌بر دراختیار داشتن قوه قضائیه و انواع دادگاه‌های انقلاب و روحانیت، همه ابزارهای زور سازمان‌یافته دیگر (مانند نیروهای نظامی، شبه‌نظامی، امنیتی، و قضایی، نیروی انتظامی، سپاه پاسداران، سازمان بسیج، وزارت اطلاعات، حفاظت اطلاعات نهادهای گوناگون، حراست سازمان‌ها و گروه‌های شبه‌نظامی همچون انصار حزب‌الله، و نیروهای موسوم به لباس شخصی) را دراختیار داشتند. محافظه‌کاران با استفاده از امکانات ساختاری و حقوقی، غلبه خود را بر بخش دیگر نخبگان، حفظ، و حتی نقاط قوت جناح مقابل را تضعیف کردند (بشیریه، ۱۳۸۷، ۹۶) و مانع انجام اقدامات مؤثر از سوی اصلاح‌طلبان بودند (انصاری، ۲۰۰۷، ۴۲).

اصول‌گرایان که هر نوع اصلاحی را مغایر با منافع خود می‌دیدند، با استفاده از ابزارهای دراختیار، به‌ویژه نظارت استصوابی، اصلاح‌طلبان را از قدرت، خارج و پراکنده کردند (علمداری، ۱۳۹۶، ۱۶۰). با توجه به این عدم توازن در ابزارهای قدرت و ناتوانی اصلاح‌طلبان در ریسک کردن، بن‌بست منازعات رخ نداد.

● **وضعیت بحران: کنشگران مخالف و بیرون حاکمیت، قدرت سازماندهی و زمینه بسیار محدودی برای کنش مؤثر داشتند.** نیروی مخالف درون حاکمیت، تنها اصلاح طلبان بودند که هم در قدرت مشارکت داشتند و هم خواهان اقدامات مدنی و دموکراتیک بودند. به همین سبب، بحران حاد داخلی ای به وجود نیامد. همچنین، به دلیل امیدواری و نگرش مثبت کشورهای دیگر به بهبود وضعیت دموکراسی، تهدید مؤثر خارجی نیز مهار شده بود. اصلاح طلبان، گاهی خود سعی در بزرگ‌نمایی بحران و تهدید خارجی داشتند، اما اصول‌گرایان بودند که از این بزرگ‌نمایی بهره می‌بردند. رد صلاحیت گسترده اصلاح طلبان در انتخابات مجلس هفتم (از جمله رد بیش از ۸۰ نماینده مجلس ششم)، وقایع آبستراسیون^(۱) و تحصن در مجلس، استعفای نمایندگان و مناقشه برنامه چهارم توسعه، قتل‌های زنجیره‌ای، واقعه کوی دانشگاه تهران، و رد لوایح موسوم به دوقلو، هریک کم‌ویش قابلیت تبدیل شدن به بحران را داشت و خاتمی با حالت اعتراضی، از ایجاد هر ۹ روز یک بحران برای دولت خبر داد (تاج‌زاده، ۱۳۸۲، ۱۰). مهم‌ترین و نزدیک‌ترین رخدها به بحران، ماجرای قتل‌های زنجیره‌ای و واقعه کوی دانشگاه تهران بود که با ممانعت خاتمی و نیز بسیج تقابلی و توده‌ای مذهبی، گستره ملی پیدا نکرد و بحران مؤثری به وجود نیامد.

● **وضعیت فشار توده‌ای: گروه‌های سیاسی با بسیج نیروهای مخالف و استفاده از شیوه‌های پوپولیستی، دیدگاه‌های خود را بر جناح مقابل، تحمیل می‌کردند یا مانع تصمیمات آن‌ها می‌شدند.** جناح‌ها، با به‌کارگیری توده‌ها و حرکت‌های دانشجویی، علیه جناح و نخبگان سیاسی دیگر، استقلال عمل را از آنان سلب می‌کردند.

جریان دوم خرداد، خود، خاستگاه سازمان‌نایافته و توده‌ای داشت و نخبگان اصلاح طلب نتوانستند استقلال عمل لازم را به دست آورند؛ زیرا، در صورت عمل مستقل از توده‌ها، پایگاه اجتماعی خود را به گونه‌ای فزاینده از دست می‌دادند (محمدنیا بهابادی، ۱۳۸۵، ۱۵۹). اندیشه‌های اصلاح طلبی با بخش گسترده‌ای از پایگاه توده‌ای آنان تضاد داشت. تلاش برای استقرار جامعه مدنی، با بسیج توده‌ای و اجتماعی که می‌تواند خشونت‌آفرین و عملی انقلابی باشد تا اصلاح طلبانه، رد می‌شد (راهبر، ۱۳۹۱، ۳۲۳).

اصول‌گرایان با القای این نکته که مفهوم اصلاح از اساس با دیانت ناسازگاری دارد و از جنس فساد است، اقدام به برانگیختن توده‌های مذهبی علیه اصلاح طلبان کردند و خود با استفاده از بسیج توده‌ای ناشی از قدرت اجماعی نهادهای مذهبی، نقش اصلی را در فشار توده‌ای داشتند.

● سازمان‌یابی احزاب: تعداد احزاب، نسبت به گذشته بیشتر شده بود. در سال ۱۳۸۰، حدود ۸۲ گروه و حزب سیاسی دارای پروانه رسمی در وزارت کشور ثبت شده بودند که در مقایسه با ۳۹ گروه و حزب پیش از سال ۱۳۷۶، جهشی چشمگیر است (فوزی، ۱۳۸۰، ۳۴۴). سازمان‌های غیردولتی نیز به حدود هفت‌هزار سازمان رسیدند (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵، ۱۱)؛ اما اجماع اصلاح‌طلبان، از ابعاد گوناگونی اختلاف داشت و به یک «جریان سیاسی»، به معنای تعقیب‌کننده یک هدف سیاسی مشخص، تبدیل نشدند. ترکیب اصلاح‌طلبان، از کسانی که دموکراسی بی‌قیدوشرط می‌خواستند تا کسانی که تنها خواهان تقویت جنبه‌های دموکراتیک حاکمیت با حفظ ساختار نظام و بهره‌مندی از قدرت بودند را دربر می‌گرفت (کوشافر، ۱۳۸۹، ۱۱۹). در چگونگی رویارویی با اصول‌گرایان و در نهاد قانون‌گذاری با اکثریت اصلاح‌طلب نیز اختلاف دیدگاه داشتند و هیچ‌گاه نتوانستند به اتفاق آرا دست یابند. سرانجام، ایده عبور از خاتمی نیز شکل گرفت و عملیاتی شد (دارابی، ۱۳۸۸، ۲۸۹؛ جوانی، ۱۳۸۶، ۱۴). اصلاح‌طلبان، رهبری متمرکزی نداشتند و از سازماندهی نیروهای پراکنده خود ناتوان بودند. آن‌ها نتوانستند به نیازهای سیاسی و اجتماعی موجود پاسخ گویند (خلجی، ۱۳۸۶). خاتمی نیز به دلیل رعایت معادلات ساختاری قدرت، از پذیرش رهبری جنبش اصلاح‌طلبی طفره رفت.

یکی از شرط‌های تحقق پیمان دموکراتیک، بن‌بست منازعات است که به دلیل تسلط پیوسته یک طرف منازعه بر ابزارهای اعمال قدرت، این وضعیت، به وجود نیامد. بحران حادی نیز که مقابله با آن نیازمند همراهی نخبگان باشد، وجود نداشت. جناح محافظه‌کار از برتری حقوقی برخوردار بود و توانست سلطه خود را بر عرصه سیاسی تحمیل کند؛ بنابراین، هیچ مصالحه‌ای، به معنای توافق برای گذار به دموکراسی، ایجاد نشد. با وجود قانون اساسی مستقر و برخی مؤلفه‌های دموکراتیک، پیمان دموکراتیک، به معنای توافق برای اجرای اصول دموکراتیک، منعقد نشد (ساعی و کوشافر، ۱۳۸۹).

● مشروعیت دموکراسی: شعار نخبگان حاکم، توسعه سیاسی و دموکراسی خواهی بود و جناح مخالف سعی می‌کرد بدون مخالفت آشکار، آن را تعدیل کند؛ در این راستا، مشی اصلاح‌طلبی را عامل مشکلات اقتصادی معرفی می‌کردند و در نتیجه، اولویت دموکراسی نزد توده‌ها ضعیف شد، اما هنوز کورسویی وجود داشت.

۲-۵. تحلیل تفسیری-تاریخی دوره حاکمیت دوره اصول‌گرایان

● فهم از قواعد عمل سیاسی: اصول‌گرایی، به عنوان ضدگفتمان اصلاحات، با فهم بسیار متفاوتی از

قواعد عمل سیاسی بر کشور حاکم شد. احیای ارزش‌ها و اصول اسلامی و انقلابی در عرصه‌های گوناگون و آنچه پایانی بر جدایی از فرهنگ اسلامی قلمداد می‌شود، رویکرد جدید بود (قاسمی، ۱۳۹۵، ۳۱۶). با برتری‌یابی اندیشه‌های فقهی مصباح یزدی، ایدئولوگ اصول‌گرایان در قدرت، بر بعد ایدئولوژیک قانون اساسی تأکید می‌شد. وی به‌گونه‌ای بنیادین به دموکراسی اعتقاد نداشت؛ اما بیان می‌کرد، دموکراسی باید دموکراسی صنفی باشد (حکمت، ۱۳۸۹، ۳۵۴). طیف حاکم، جایگاه رهبری را بالاتر از قانون اساسی می‌دانست و حتی پرسش‌خبرگان از رهبر، گناهی نابخشودنی و گستاخی قلمداد می‌شد (بابازاده‌مقدم، ۱۳۸۹، ۱۰۲). وظایف خبرگان، با تفسیر جدید، نه نظارت بر رهبر و عملکرد وی، بلکه صیانت از رهبری بیان می‌شد (رسالت، ۱۳۹۲، ۱۷ اسفند). مردم در تشخیص نیاز واقعی خود عاجز و صغیر پنداشته می‌شدند. اصول‌گرایان بر این نظر بودند که نیازشان را حکومت امانت‌دار اسلامی باید مشخص و تعیین کند و خواسته مردم تا آنجا محترم است که با «نیاز واقعی» آن‌ها در تضاد نباشد (دارابی، ۱۳۸۸، ۴۴۲).

به‌نظر کنشگران حاکم، نمی‌توان ساختار حکومت اسلامی را که با استمرار امامت در ولایت فقیه شکل می‌گیرد، با سازوکارهای دموکراسی محقق کرد (رجبی، ۱۳۸۵، ۲۰-۱۹). دموکراسی، به‌لحاظ مبنا، انگیزه، و هدف، بشرانگارانه است و با ادیان الهی، به‌ویژه اسلام، ناسازگاری دارد (رجبی، ۱۳۸۵، ۲۰). آنان با دیدگاه مردم‌سالاری دینی خاتمی مخالف بودند و تأکید می‌کردند که مردم‌سالاری دینی، مبتنی بر فطرت الهی انسان است و با سکولاریسم، که مفهومی اعتباری به‌نام قرارداد اجتماعی است، سازگاری ندارد (لاریجانی، ۱۳۸۴).

مدارای مدنی به جریان‌های استحاله‌کننده انقلاب و تلاش برای بازگرداندن وابستگی همه‌جانبه ملت، ربط داده می‌شد. برداشتی ایدئولوژیک از منافع ملی بر فضای کنش سیاسی حاکم بود. با توجه به وضعیت پرونده هسته‌ای و تحریم‌های مرتبط، هر برداشت دیگری، مغایر با منافع ملی به‌شمار می‌آمد. جایگاه رهبر و ولی فقیه را فراتر از قانون اساسی دانستن، مشروط بودن رأی مردم، جامع دانستن دین در اداره امور جامعه، مهم‌ترین مواضع کنشگران حاکم، در مناسبات داخلی این مقطع هستند (دارابی، ۱۳۸۸، ۴۴۵).

اصول‌گرایان در عرصه سیاست خارجی نیز نظم سیاسی موجود جهان را نمی‌پذیرند و «همزیستی بین‌المللی» را عنوان فریبنده‌ای برای انزوای انگیزه انقلابی و اندیشه بسیج می‌دانند. «طرح گفت‌وگوی تمدن‌ها»ی خاتمی که با استقبال بین‌المللی روبه‌رو شد را محملی برای توجیه مسیر ذلت و عقب‌نشینی از منافع و مصالح ملی قلمداد کردند و با استقبال آمریکا از

طرح، آن را بی محتوا دانستند (رجبی، ۱۳۸۵، ۶۷).

الگوی اقتصادی مطلوب نیز اقتصاد و توسعه مبتنی بر ارزش‌ها بود. با این اعتقاد که اگر از ارزش‌ها دفاع شود، توسعه در دسترس است، ولی با پیگیری توسعه، به ارزش‌ها نمی‌رسیم (دارابی، ۱۳۸۸، ۴۴۵). در دوران آنان از به‌کارگیری مفهوم توسعه، پرهیز و مفاهیم «پیشرفت و تعالی»، جایگزین آن شد (موسوی و همکار، ۱۳۹۸، ۱۳۸؛ زانرکعبه، ۱۳۹۸، ۱۳۹).

اصلاح‌طلبان نیز اینک در چرخشی از مردم‌محوری به نخبه‌گرایی، مدافع دموکراسی همگانی در فرایند توسعه نیستند و توسعه دولت‌محور را بر توسعه جامعه‌محور ترجیح می‌دهند (علمداری، ۱۳۸۷، ۱۶۸). نظریه‌های دولت‌محور، بیش از تضادهای جامعه‌محور، توجیه‌کننده روند گذار به دموکراسی قلمداد می‌شود (تاج‌زاده، ۱۳۸۶، ۱۵۲).

در این مقطع، اصولاً مناظره جناح‌ها و اندیشه‌های مخالف، میدان بروز نداشت. مشی نخبگان رقیب و نیز دولت‌های پیشین را انحرافی می‌دانستند که اینک باید به مسیر درست برگردد؛ بنابراین، تقابل، جای تعامل را گرفت. دست‌کم از سال ۱۳۸۴ به‌این‌سو، بلوک حاکم در قدرت، آشکارا به نیروهای خواهان تغییر و اصلاح‌طلب توجه دادند که دیگر جایی در قدرت ندارند و حاکمان، قادر به حذف هر نیروی مخالفی، از نخبگان تا جنبش‌های مردمی، هستند (پراکسیس، ۱۳۹۲، ۶۰). این رویه، در تعاملات مجلس و دولت و مناسبات دستگاه‌های نظارتی‌ای مانند شورای نگهبان نیز نمود داشت و سبب حذف کنشگران رقیب و حتی طیف‌های میانه‌رو جناح اصول‌گرا به دلیل عدم درک واقعیت و گرایش به اصلاح‌طلبی— از قدرت نیز شد (رجبی، ۱۳۸۵، ۲۳۰). به‌جز میانه‌روها، کنشگران دیگر، مصالحه را بر نمی‌تابیدند و حتی ارائه‌دهندگان طرح‌های مصالحه، به بی‌بصیرتی متهم می‌شدند^(۲).

درباره عدم امنیت و خشونت می‌توان گفت، با وجود آشکار بودن اختلافات و گسست نخبگان در مقطع حاکمیت اصلاح‌طلبان، موجودیت آن‌ها مورد قبول بود. اما اینک، برداشت اصلاح‌طلبان این بود که از منظر رقبای خود در حاکمیت، با تروریست‌ها و جنایتکاران در یک ردیف قرار می‌گیرند و با خشونت زیاد، سرکوب می‌شوند (قابل، ۱۳۹۱، ۱۹۲).

استیلاي محافظه‌کاران، زمینه به‌کارگیری خشونت ساختاری را برای آنان فراهم کرده بود. این اقدامات در رد صلاحیت‌های گسترده و کنترل بر تصویب قوانین توسعه‌گرا، نمود عینی داشت. دموکراتیزه کردن کشور، خط قرمز اصول‌گرایان اعلام شده بود^(۳). حتی قوه قضائیه، به‌طور مستقیم اقدام به بازداشت فعالان سیاسی اصلاح‌طلب کرد. افزون‌براین، از برخورد

فیزیکی نیز چندان ابایی نمی‌شد. سرکوبِ خشونت‌آمیز نخبگان و اعتراضات اجتماعی، به‌ویژه در سال ۱۳۸۸، همراه با تلفات انسانی، شاهد این مدعاست.

● **بن‌بست منازعات:** پیروزی در نهمین دوره انتخابات ریاست‌جمهوری در سال ۱۳۸۴، سومین دوره شوراهای اسلامی، و هشتمین دوره مجلس در سال ۱۳۸۶، از شواهد برتری پایگاه اجتماعی اصول‌گرایان است. روشنفکران و اصحاب رسانه و مطبوعات و نیز اقشار متوسط پایین جامعه که پایگاه اجتماعی اصلاح‌طلبان بودند به‌دلیل برآورده نشدن خواسته‌هایشان، سرخورده و ضعیف شده بودند و طرد اصلاح‌طلبان از میدان کنش سیاسی، واکنش اجتماعی‌ای در پی نداشت. برتری حقوقی اصول‌گرایان، مانند مقطع پیشین و نیز کنترل بر قوه انتخابی مقننه و مجریه از طریق نهادهای انتصابی، یعنی شورای نگهبان و دستگاه قضایی و نیز مجمع تشخیص مصلحت نظام، اعمال می‌شد. اینک، منازعه نه بر سر تحقق یا استقرار فرایندی دموکراتیک، بلکه تلاش در راستای یافتن روزنه‌ای برای ورود به قدرت بود؛ روزنه‌ای با استانداردهای متغیر که نیازمند عقب‌نشینی اصلاح‌طلبی بود. اصلاح‌طلبان، با تن دادن به شیخوخیت‌های مذهبی بی‌حاصل با عنوان فصل‌الخطاب، به‌مرور هم از قدرت رانده شدند و هم پایگاه خود را از دست دادند.

ابزار زور نیز همچون گذشته، در اختیار اصول‌گرایان بود و حتی بخش‌هایی از آن که در ارتباط بیشتری با جامعه و پایگاه اجتماعی اصلاح‌طلبان بود، تقویت شد و گسترش یافت. راه‌اندازی گشت‌های ارشاد، تقویت قانون آمران به معروف و ناهیان از منکر و نیز تقویت نیروی بسیج با دادن اجازه‌هایی برای طرف قرارداد شدن با دستگاه‌های اجرایی، فشار بیشتری بر اقشار نوگرای دانشگاهی و کمتر مذهبی پایگاه اجتماعی اصلاح‌طلبان بود.

بنابراین، یک جناح با در اختیار داشتن انحصاری ابزارهای تبلیغات رسمی، پشتیبانی توده‌های مذهبی، تسلط بر ابزارهای قانونی و حقوقی، و در دست داشتن ابزار زور که منجر به سرکوب می‌شد. منازعات را به سود خود پایان می‌داد و غلبه خود را بر بخش دیگر نخبگان حفظ کرد. اصول‌گرایان، کنشگر بی‌رقیب صحنه سیاسی بودند.

● **وضعیت بحران:** رخداد‌های پس از انتخابات ۱۳۸۸، بحران انسجام را نشان داد و بزرگ‌ترین گسست سیاسی پس از انقلاب در قدرت و بحرانی شدن اوضاع سیاسی پدید آمد. همچنین، با رویکرد تهاجمی در سیاست خارجی و نیز تحریم‌های ناشی از مسئله هسته‌ای، تنش‌های داخلی و بین‌المللی، تشدید و روابط خارجی، با بحران روبه‌رو شد (قیصری و نصر، ۲۰۰۶، ۱۹۱). با انباشته شدن تحریم‌های چندجانبه ناشی از قطعنامه‌های شورای امنیت که «کاغذپاره» خوانده شدند

بحران اقتصادی نمودار شد (فاضلی بیرجندی، ۱۳۹۶، ۳۲۲). همچنین، کشور دست‌کم با سه شورش خشن اجتماعی (خرداد ۱۳۸۵، تابستان ۱۳۸۶، و بحران سیاسی اجتماعی سال ۱۳۸۸) روبه‌رو بود که با خشونت سرکوب شد و به وضعیتی غیرقابل کنترل که بحران اقتدار را در پی داشته باشد، منجر نشد.

● وضعیت فشار توده‌ای ضد مصالحه: در این مقطع، گرایش به تحریک توده‌ای و مخالفت با نهادهای مدنی، و نیز با نخبگان، نمودی بیشتر و اغلب، رویکردی ایدئولوژیک داشت. توده‌ها یا پیروان تطمیع‌شده (مادی یا غیرمادی) در قالب مناسبات ایدئولوژیک، به‌عنوان سیاهی لشکر، برای نمایش‌های خیابانی قدرت، سازماندهی و فراخوانده می‌شدند؛ درحالی‌که جناح اصلاح‌طلب، معمولاً اجازه تظاهرات خیابانی نداشت و سرکوب می‌شد. اصول‌گرایان، از رویکرد پوپولیستی - که به‌گونه‌ای آشکار، نقش بنیادینی در مناسبات اجتماعی داشت - بیشترین بهره را بردند (زیباکلام و دیگران، ۱۳۹۰)^(۴). آشکارترین نمود فشار توده‌ای، اعتراض به نتایج انتخابات ریاست‌جمهوری سال ۱۳۸۸ بود که لقب بزرگ‌ترین تظاهرات اعتراضی پس از ۱۳۵۷ را گرفت؛ اصول‌گرایان، آن را «فتنه» و اصلاح‌طلبان «جنبش سبز» نامیدند. در این رخداد، درعمل، مسیر گفت‌وگو و مصالحه - با تمسک به قوانین و نهادهایی که به عملکرد آن‌ها اعتراض می‌شد - بسته شده بود. فشار توده‌ای ناشی از احساس تقلب در انتخابات، بیشتر نخبگان اصلاح‌طلب را به سوی مطالبه حقوق از دست‌رفته و عدم مصالحه سوق می‌داد. حکومت و نهادهای زیر سیطره اصول‌گرایان، در ۲۲ بهمن همان سال، پایان جنبش سبز را اعلام کردند. اصول‌گرایان با تبلیغات و ایجاد جنگ روانی، با دو کلیدواژه انقلابی بودن و تلاش برای حفظ انقلاب، توده‌ها را در میدان کنش علیه رقیب، فعال نگه می‌داشتند. همین مؤلفه به ابزاری برای به‌وجود آوردن وضعیت «شبه‌انقلاب» و طرد رقیب تبدیل شد. نمود این وضعیت، سازمان‌دهی راهپیمایی ۹ دی ۱۳۸۹ بود که اصول‌گرایان آن را بزرگ‌ترین تظاهرات تاریخ انقلاب نامیدند. فشارهای توده‌ای سازماندهی‌شده از سوی جناح در قدرت علیه نخبگان مخالف را آشکارا می‌توان در این رخداد ملاحظه کرد (سیاح، ۱۳۸۹، ۳۳۹).

● سازمان‌یابی احزاب: اصلاح‌طلبی، هنوز قدرت بسیج نیروهای در مدار گفتمانی را داشت؛ از این‌رو، نامزدهای دو جناح در انتخابات ۱۳۸۴، شعارهای اصلاح‌طلبی می‌دادند، اما سازمان سیاسی اصلاح‌طلبان در سال ۱۳۸۴ از هم پاشید.

احمدی‌نژاد، خود را وام‌دار احزاب سیاسی نمی‌دانست و به‌لحاظ نظری نیز اعتقادی به

تحزب نداشت (سمعی، ۱۳۹۸، ۷۷)؛ احزاب، موجودیت‌هایی نامشروع قلمداد و حزب و دموکراسی انتخاباتی طرد می‌شدند (رجبی، ۱۳۸۵، ۱۴۵). به‌وضوح از دوران افول فعالیت‌های جامعه مدنی و سازمان‌های غیردولتی که مدل‌های غربی قلمداد می‌شدند و لزوم تقویت نهادهای سنتی‌ای مانند مسجد، به‌عنوان جایگزینی برای احزاب، رهایی از اداره جامعه با اندیشه‌های غربی، و رهایی از سازماندهی حزبی، سخن گفته می‌شد (دولت‌اقدام، ۱۳۸۷، ۱۳۶؛ حکمت، ۱۳۸۹، ۳۵۶ و ۳۶۲). اما اصول‌گرایان، پیروزی خود در سال ۱۳۸۴ را دستاورد سازماندهی هوشمندانه و برنامه‌ریزی شده و ائتلاف و انسجام تشکیلاتی می‌دانند (دارابی، ۱۳۸۸، ۲۴۲-۲۱۴). انسجام اصول‌گرایان در دوره دوم ریاست جمهوری احمدی‌نژاد به شدت متزلزل شد.

● مشروعیت دموکراسی: در این مقطع، دموکراسی نزد نخبگان حاکم، مشروعیت بالایی نداشت و به دلیل همراه شدن با مشکلات اقتصادی، اولویت خود را نزد توده‌ها نیز از دست داده بود.

۶. تحلیل علی (تبیینی)

داده‌های تبیین‌کننده وضعیت دموکراتیزاسیون، در جدول شماره (۲) حضور و غیاب و ارزشیابی شده‌اند.

جدول شماره (۲). ارزش‌گذاری وضعیت دموکراتیزاسیون در موج چهارم

موردها	مورد (A): دوره اصلاح‌طلبان (۱۳۷۶-۱۳۸۴)	مورد (B): دوره اصول‌گرایان (۱۳۸۴-۱۳۹۲)	معیار شاخص تثبیت دموکراتیک (تئوری)
C3 وضعیت نخبگان یکپارچه‌ایدئولوژیک	-	+	-
C2 وضعیت نخبگان گسیخته	+	-	+
a1 بن‌بست منازعات	-	-	+
a2 بحران مؤثر	-	+	+
a3 استقلال از فشار توده‌ای ضدمصلحه	-	-	+
a4 سازمان‌یابی احزاب	+	+	+
G شکل‌گیری پیمان دموکراتیک	-	-	+
b1 نظام حزبی قدرتمند	-	-	+
b2 مشروعیت دموکراسی	+	-	+
F وضعیت دموکراتیزاسیون	f1	f3	f2

توضیح جدول: C1: وضعیت نخبگان یکپارچه‌ایدئولوژیک، f1: گذار دموکراتیک، f2: تثبیت دموکراتیک، f3: بازگشت به وضعیت نخبگان یکپارچه‌ایدئولوژیک، C2: وضعیت نخبگان گسیخته، C3: وضعیت نخبگان یکپارچه‌ایدئولوژیک، f1: گذار دموکراتیک، f2: تثبیت دموکراتیک، f3: بازگشت به اقتدارگرایی.

بر مبنای این داده‌ها، معادله ترکیب شروط علی برای موردها استخراج و در قالب معادله زیر، تدوین شد.

۱-۶. مورد اصلاح طلبان

Outcom:A (وضعیت دموکراتیزاسیون؛ مورد اصلاح طلبان) $=F(a1^2 \sim a3^4 \sim a4^2 \sim b2)$

این معادله، در قیاس با معادله برگرفته از نظریه نشان می‌دهد که تثبیت دموکراتیک رخ نداده است. با تفاوت رویکردها به قواعد عمل، روابط اندک میان جناح‌ها، و فضای عدم امنیت در دوره اصلاحات، وضعیت نخبگان گسیخته بود. صاحب‌نظران نیز این وضعیت نخبگانی را تأیید می‌کنند (بشیریه، ۱۳۸۴، ۹۶؛ ساعی، ۱۳۹۲، ۹۹).

در دوره اصلاح طلبان، مؤلفه سازمان‌یابی احزاب پررنگ بود، اما مؤلفه‌های بن‌بست منازعات، استقلال از فشار توده‌ای، و وضعیت بحران وجود نداشت؛ بنابراین، پیمان دموکراتیک، به معنای اعتنا به اجرای قانون اساسی، شکل نگرفت. همچنین نظام حزبی (نهادمند) وجود نداشت، اما دموکراسی، نزد نخبگان حاکم و نیز تاحدودی، نزد مردم مشروعیت داشت.

۲-۶. مورد اصول‌گرایان

Outcom:B (وضعیت دموکراتیزاسیون؛ مورد اصول‌گرایان) $=F(a1^2 \sim a2^3 \sim a3^4)$

این معادله نیز در قیاس با معادله وضعیت تثبیت دموکراتیزاسیون، نشان می‌دهد که تثبیت دموکراتیک رخ نداده است، بلکه در این مورد، با تغییر وضعیت نخبگان گسیخته، به وضعیت نخبگان یکپارچه‌ایدئولوژیک، فرایند گذار، مسئله‌دار شده است.

اگرچه بحران و سازمان‌یابی احزاب نیز وجود داشته، اما به دلیل عدم استقلال از فشار توده‌ای و نبود وضعیت بن‌بست منازعات، پیمان دموکراتیک، موضوعیت نداشته است. همچنین، فقدان دو مؤلفه مشروعیت بالایی دموکراسی و نیز نظام حزبی نهادمند، استقرار دموکراسی را با ناکامی روبه‌رو کرده است.

نتیجه‌گیری

در بررسی و اثبات مدعای پژوهش، نظریه‌های کنش‌گرای گذار، مناسب تشخیص داده شد. براین اساس، از طریق بازسازی عقلانی-مفهومی دستگاه نظری پژوهش صورت‌بندی شد. در پاسخ به پرسش علمی پژوهش با کمک استدلال منطقی سه فرضیه از دستگاه نظری استنتاج شد و سپس، هر مورد با کمک یافته‌های تجربی، تحلیل تفسیری و با روش همبندی تحلیل علی شد.

بررسی‌های انجام‌شده بر پایه فن مشابهت‌ها در روش همبندی نشان می‌دهد، پیمان

دموکراتیک، با وجود سازمان‌یابی احزاب، عدم بن‌بست منازعات، و عدم استقلال از فشار توده‌ای در هر دو دوره، شکل نگرفته و در نتیجه، تثبیت دموکراتیک رخ نداده است. همچنین، در دوره اصول‌گرایان که بحران نیز وجود داشته است، کماکان پیمان دموکراتیک محقق نشد. در قالب نظریه گذار می‌توان مدعی شد که دو عامل وجود فشار توده‌ای ضد مصالحه و نیز عدم بن‌بست منازعات، اصلی‌ترین مشکلات موجود در مسیر پیمان دموکراتیک بوده‌اند.

یافته مهم پژوهش حاضر این است که مشابهت‌ها در حضور و غیاب معرف‌ها نشان می‌دهد، در هیچ‌یک از دو دوره، پیمان دموکراتیک شکل نگرفته و دموکراسی نیز تثبیت نشده است؛ اما تفاوت در اینجاست که در دوره اصلاح‌طلبان، وضعیت گذار متوقف نشده و اقتدارگرایی بازگشت نداشته است؛ چرایی آن اکنون مسئله است.

از آنجا که علل مشترک مشابه (مشابهت‌ها) نمی‌توانند نتیجه متفاوتی را رقم بزنند، با استفاده از همابندی در تفاوت‌ها می‌توان این‌گونه داوری کرد که تغییر وضعیت گذار، ناشی از تغییر در وضعیت نخبگان است که همایند با بحران بوده است؛ بنابراین، آنچه سبب این نتیجه شده است، نه شرط‌های مشابه (مشابهت‌ها) بلکه شرط‌های متفاوت (تفاوت‌ها) بوده است. دو شرط وضعیت نخبگان و نیز بحران است که با رخداد بازگشت به اقتدارگرایی، همایند است. این همابندی در تطبیق نتایج یافته‌ها با نظریه، به‌عنوان گواه، نیز همخوان است. به این ترتیب، وجود بحران و نیز تغییر در وضعیت نخبگان، سبب بازگشت به اقتدارگرایی شده است.

● **دلالت نظری:** نظریه و دستگاه نظری به‌کاررفته در این پژوهش توانسته است وضعیت دموکراتیزاسیون در این دو مقطع را تبیین کند. بر پایه فرضیه نخست، شواهد تجربی نیز تأیید می‌کنند که در دوره اصلاح‌طلبان، وضعیت نخبگان، گسیخته بود و با اینکه احزاب، سازمان‌یابی مناسبی داشتند، به دلیل عدم فشار توده‌ای ضد مصالحه و بن‌بست منازعات و فقدان وضعیت بحران حاد، پیمان دموکراتیک شکل نگرفت. نتیجه اینکه، گذار دموکراتیک نیز به تثبیت نرسید.

شواهد تجربی، مدلول فرضیه دوم را تأیید می‌کند که در دوره اصول‌گرایان، وضعیت نخبگان حاکم، گسیخته نبوده و اگرچه سازمان‌یابی احزاب و بحران هم وجود داشته، اما پیمان دموکراتیک شکل نگرفته است. همچنین، به دلیل نبود نظام حزبی نهادمند و نبود مشروعیت بالای دموکراسی، همانند دوره اصلاح‌طلبان، گذار به مرحله تثبیت نرسیده است؛ اما برخلاف مورد اصلاح‌طلبان، گذار ادامه هم پیدا نکرده و اقتدارگرایی، بازگشته است.

فرضیه سوم، بازگشت اقتدارگرایی را نتیجه این می‌داند که هیچ‌یک از شرط‌های گذار دموکراتیک رخ نداده باشد. شواهد تجربی نیز این وضعیت را نشان می‌دهند که در دوره اصول‌گرایان، نه وضعیت نخبگان، گسیخته بود، نه پیمان دموکراتیک موضوعیت داشت، نه دموکراسی مشروعیت داشت، و نه نظام حزبی نهادمندی وجود داشت؛ بنابراین، بازگشت به اقتدارگرایی با وضعیت نخبگان یکپارچه‌ایدئولوژیک، رخ داده است.

اگر بر مبنای روش همانندی، برون‌داد یافته‌ها را «عدم تثبیت دموکراتیزاسیون» در دو دوره بدانیم و بر پایه روش اختلاف (تفاوت‌ها)، به حضور و غیاب علت‌ها نظری بیفکنیم، می‌توان گفت، وجود بحران، رعایت محدود اصول قانون اساسی، به‌عنوان پیمان دموکراتیک، را نیز متوقف کرده و بازگشت به اقتدارگرایی را رقم زده است. همچنین، وجود بحران — که بر پایه چارچوب نظری، انتظار می‌رفت به شکل‌گیری پیمان دموکراتیک منجر شود — با عملکردی پرابلماتیک و خلاف انتظار، وضعیت نخبگان گسیخته را به وضعیت یکپارچه‌ایدئولوژیک تبدیل کرد و در نتیجه، بازگشت به اقتدارگرایی را رقم زد.

می‌توان ادعا کرد، یافته فراتر از انتظار این است که «دست‌کم در ایران اگر در وضعیت نخبگان گسیخته، پیمان دموکراتیک شکل نگرفته باشد آنگاه وجود بحران مؤثر، وضعیت نخبگان گسیخته را به وضعیت نخبگان ایدئولوژیک تغییر داده و بازگشت به اقتدارگرایی رخ داده است».

● **دلالت عملی:** یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که نخبگان جناح‌های سیاسی در حوزه‌های گوناگون، جهان‌های ذهنی متفاوتی دارند. همچنین، هنگامی که بحران مؤثری کنشگران مستقر در قدرت را تهدید نمی‌کند، نه تنها اراده‌ای برای مصالحه با رقیب وجود ندارد، بلکه حذف، سرکوب، و منکوب کردن رقیب، اقدامی ستوده است. افزون‌براین، وجود بحران نیز به انسجام اجماعی در وضعیت نخبگان حاکم کمک کرده و وضعیت نخبگان، ایدئولوژیک شده است. در واقع، وجود بحران که بر پایه چارچوب نظری انتظار می‌رفت در پیشبرد گذار مؤثر باشد، خود، مسئله است.

می‌توان این‌گونه قضاوت کرد که با استمرار شرایط فعلی در ساختارها، فرایندها، و مناسبات نخبگان، گذار تغییر شکل — که مسألت‌آمیزترین نوع گذار به وضعیت تثبیت دموکراتیک است — امکان‌پذیر نیست. گذار از نوع جابه‌جایی نیز، در وضعیتی که نخبگان، یکپارچه‌ایدئولوژیک هستند و قدرت انحصاری دارند، منتفی است. پایین بودن مشروعیت

دموکراسی و نیز نبود احزاب سیاسی نهادمند، امتناع گذار از طریق «جابه‌جایی» را در وضعیت فعلی آرایش نخبگان نشان می‌دهد. تجربه جهانی بشری بیانگر این است که اگر گذارهای مسالمت‌آمیز با موفقیت همراه نشوند، گذارهای خشونت‌باری مانند کودتا، انقلاب، یا گذار از نوع «جایگزینی»، وضعیت‌هایی با احتمال وقوع بسیار بالا خواهند بود.

● پیشنهاد: اگر دموکراتیزاسیون، یک ضرورت تاریخی یا الزامی سیاسی-اجتماعی برای توسعه یک کشور باشد، ناگزیر، نخبگان حاکم، رسالت تاریخی و اجتماعی دارند که بهترین شیوه گذار را تدبیر کنند. براساس آنچه از اصول قانون اساسی (به ویژه اصول یکم: «حاکمیت مردم در تعیین سرنوشت»؛ سوم: «رعایت حقوق همه افراد»؛ ششم: «اتکای امور به آرای عمومی»؛ بیست و چهارم: «آزادی بیان و مطبوعات»؛ بیست و ششم: «آزادی جمعیت‌ها و انجمن‌ها») فهم می‌شود، این ضرورت به عنوان حقوق اساسی مردم به رسمیت شناخته شده و حرکت به سوی وضعیت دموکراتیک، ضرورتی قانونی است.

بدیهی است که زمینه‌سازی برای «گذار مسالمت‌آمیز»، که گذار از طریق جابه‌جایی است، هزینه‌های کمتری داشته و فرایند توسعه را سرعت می‌بخشد. فرایند گذار موفقیت‌آمیز به دموکراسی در ایران، مستلزم وجود نخبگانی که خودشان خواهان دموکراسی باشند، احزاب سیاسی نهادمند و نهادهای مدنی-سیاسی، و همچنین تحکیم جایگاه نخبگان دموکراتیک در قدرت است. یکی از الزامات تثبیت دموکراتیک نیز تغییر در مناسبات بنیادین قدرت، یعنی قانون اساسی است. وجود ساختارهای غیردموکراتیک در ساخت قدرت، الگوهای گذار مسالمت‌آمیز را به بن بست می‌کشاند و برای جلوگیری از این بن بست، تغییرات بنیادین ساختاری، ضروری است.*

یادداشت‌ها

۱. چند آبستراکسیون در مجلس اتفاق افتاده است (۱۳۹۰/۱۲/۲۳)، در دسترس در:
- <https://www.tabnak.ir/fa/news/232838>
۲. اعترافات متهمان به روشن شدن ابعاد کودتای مخملی کمک کرد (۱۳۸۸/۷/۴)، در دسترس در
- <https://www.farsnews.ir/news/8807040484>
۳. سخنگوی جبهه پیروان خط امام و رهبری: رئیس‌جمهور آینده باید یک اصول‌گرا باشد
(۱۳۸۷/۱۰/۱۰)، در دسترس در:
- <https://www.isna.ir/news/8710-06480>
4.
<https://journals.iau.ir/article/510685f5ed4268907967e94d4c312d71dd4600.pdf>

منابع

- ابوذری لطف، مرضیه (۱۳۹۸). مطالعه تطبیقی دموکراتیزاسیون در ایران و ترکیه (۱۹۲۵-۱۹۰۶). رساله دکتری. دانشگاه آزاد علوم تحقیقات تهران. دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
- احمدوند، شجاع (۱۳۹۷). جوامع اسلامی و سنت کهن اقتدارگرایی. پژوهش حقوق و سیاست، شماره ۹، ۲۵-۶.
- استوار، مجید (۱۳۹۶). گذار به دموکراسی در ایران با تأکید بر نقش نخبگان حاکم. فصلنامه دولت‌پژوهی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی. ۳(۱۱)، ۸۵-۵۳.
- اطاعت، جواد (۱۳۸۳). نظام انتخاباتی و نظام سیاسی؛ مطالعه فرایند دموکراتیزاسیون در ایران. رساله دکتری. دانشگاه تهران. دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
- عبدی، عباس (۱۳۹۲). مقالات و یادداشت‌هایی پیرامون اصلاحات به مثابه یک روش و نقد اصلاح‌طلبان (۱۳۸۴ تا ۱۳۹۱). ناشر: مؤلف.
- ایمانی بوسجین، اصغر (۱۳۹۲). بررسی جامعه‌شناختی موانع فرهنگی تثبیت دموکراسی در ایران. همایش کنکاش‌های مفهومی و نظری درباره جامعه ایران. انجمن جامعه‌شناسی ایران.
- بابازاده مقدم، حسین (۱۳۸۹). روزشمار کودتای سبز. تهران: نشر سات.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۷). گذار به دموکراسی. تهران: نشر معاصر.
- بشیریه، حسین (۱۳۹۲). دیباچه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران. تهران: نگاه معاصر.
- بشیریه، حسین (۱۳۹۳). آموزش دانش سیاسی (مبانی علم سیاست نظری و تأسیسی). تهران: نگاه معاصر.
- بشیریه، حسین (۱۳۹۴). عقل در سیاست. تهران: نگاه معاصر.
- پاک‌نیا، جهانگیر (۱۳۸۸). موانع تحقق الگوهای گذار به دموکراسی در ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران. دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
- پورقوشچی، محمدرضا؛ مقصودی، مجتبی (۱۳۹۷). امکان یا امتناع مصالحه در گفتمان سیاسی جمهوری اسلامی. فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات. ۴(۵۳).
- پورقوشچی، محمدرضا؛ مقصودی، مجتبی (۱۳۹۸). تحلیل الگو و سازوکارهای مصالحه در ایران پس از انقلاب اسلامی (گذار از خصومت به رقابت). جستارهای سیاسی معاصر. ۲(۱۰).
- تاج‌زاده، سیدمصطفی (۱۳۸۲). در دفاع از انتخابات آزاد و عادلانه. تهران: فرهنگ و اندیشه.
- جوانی، احمد (۱۳۹۴). موج گذار به دموکراسی در جمهوری اسلامی. فصلنامه سیاست. ۴(۴۵).
- حکمت، سپهر (۱۳۸۹). گفتمان عدالت و معنویت. تهران: هومن نوایی.
- حکمت، سپهر (۱۳۹۵). اصلاحات و براندازی نرم. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- خلجی، عباس (۱۳۸۸). بنیاد نظری فروپاشی اجماع در گفتمان اصلاح‌طلبی. فصلنامه سیاست، ۱(۳۹).
- خوشبخت، علیرضا؛ توسلی رکن‌آبادی، مجید؛ مجاهدی، محمد مهدی (۱۴۰۰). دوره اصلاحات در ایران؛ پویایی یک نظام سیاسی هیبریدی. دوفصلنامه پژوهش سیاست نظری. شماره ۲۹.

- دارابی، علی (۱۳۸۸). جریان‌شناسی سیاسی در ایران. تهران: سازمان انتشارات فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- رجبی، فاطمه (۱۳۸۵). احمدی‌نژاد؛ معجزه هزاره سوم. تهران: دانش‌آموز.
- راهبر، مهرانوش (۱۳۹۱). بررسی انتقادی و آسیب‌شناسانه جریان اصلاح‌طلبی در ایران (۱۳۸۴-۱۳۷۶). رساله دکتری. دانشگاه آزاد تهران مرکز. دانشکده علوم سیاسی.
- زائرکعبه، رحیم و دیگران (۱۳۹۸). تحلیل زمینه‌های جامعه‌شناختی تحول‌گفتمان عدالت در دولت‌های خاتمی، احمدی‌نژاد، و روحانی. دوفصلنامه جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، ۹(۲).
- زیباکلام، صادق و دیگران (۱۳۹۰). بررسی کارکرد رسانه نوشتاری در ایجاد و گسترش پوپولیسم در ایران سال ۱۳۸۷. فرهنگ ارتباطات، ۱(۱)، ۱-۲۹.
- ساعی، علی (۱۳۸۸). معرفت‌شناسی فزای و دلالت‌های روش‌شناختی آن در علم اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی.
- ساعی، علی (۱۳۹۲). روش پژوهش تطبیقی با رویکرد تحلیل کمی، تاریخی، و فزای. تهران: آگه.
- ساعی، علی (۱۳۹۷). دموکراتیزاسیون در ایران. تهران: جامعه‌شناسان.
- ساعی، علی (۱۳۹۸). روش تحقیق در علوم اجتماعی با رهیافت عقلانیت انتقادی. تهران: سمت.
- ساعی، علی و دیگران (۱۳۹۶). تحلیل تطبیقی دموکراتیزاسیون در ایران و ترکیه؛ مطالعه مرحله‌تثبیت دموکراتیک با تأکید بر تعامل احزاب. مجله جامعه‌شناسی تاریخی، ۲(۹).
- ساعی، علی؛ عبدالهی، محمد (۱۳۸۴). تحلیل جامعه‌شناختی دموکراتیزاسیون در ایران. مجله جامعه‌شناسی ایران، ۳(۶).
- ساعی، علی؛ کوشافر، محسن (۱۳۹۰). تحلیل جامعه‌شناختی عدم تثبیت دموکراسی در ایران با تأکید بر رویکرد نخبه‌گرایی ۱۲۸۴ تا ۱۳۸۵. مطالعات جامعه‌شناختی، شماره ۱۸.
- سیاح، سیدامیر (۱۳۸۹). حماسه تلخ. تهران: جام‌جم.
- علمداری، کاظم (۱۳۸۷). چرا اصلاحات شکست خورد. کالیفرنیا: نشر سایه.
- فاضلی بیرجندی، محمود (۱۳۹۶). کابینه‌ها در جمهوری اسلامی ایران از بازرگان تاروحنانی. تهران: نشر پایان.
- فوزی، یحیی (۱۳۹۲). تحولات سیاسی-اجتماعی بعد از انقلاب اسلامی در ایران (جلد دوم). تهران: چاپ و نشر عروج.
- قابل، احمد (۱۳۹۱). وصیت به ملت ایران. تهران: شریعت عقلانی (نشر مجازی).
- قاضی‌مرادی، حسن (۱۳۹۸). استبداد در ایران. تهران: اختران.
- قاضی‌مرادی، حسن (۱۴۰۰). گذارها به دموکراسی. تهران: اختران.
- قاسمی، فریدون (۱۳۹۵). جمهوری اسلامی ایران: از بازرگان تاروحنانی. لندن: اچ.اند.اس.
- کدیور، محمدعلی (۱۳۸۶). گذار به دموکراسی؛ ملاحظات نظری و مفهومی. تهران: گامی نو.
- کوشافر، محسن (۱۳۸۹). تحلیل جامعه‌شناختی عدم تثبیت دموکراسی در ایران با تأکید بر رویکرد نخبه‌گرایی ۱۲۸۴ تا ۱۳۸۵. رساله دکتری. دانشگاه تربیت مدرس. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- گالبرایت، جان کنت (۱۳۶۶). کالبدشناسی قدرت. ترجمه و نشر: احمد شهسا.
- گیل، گریم (۱۳۹۴). پویایی دموکراسی‌سازی. ترجمه سعید حاجی‌ناصری و فرید حسینی‌مرام. تهران: اختران.

محمدنیا بهابادی، مهدی (۱۳۸۵). موانع گذار ایران به دموکراسی در دوران ریاست جمهوری سیدمحمد خاتمی (۱۳۸۴-۱۳۷۶). پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت مدرس. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

مقصودی، مجتبی (۱۴۰۰). مصالحه سیاسی و توسعه در ایران؛ بررسی چند گزاره نظری و انضمامی. پژوهشنامه علوم سیاسی. ۴ (۶۴). ۲۱۹-۱۸۱.

موسوی، سیده لیلیا؛ توسلی رکن آبادی، مجید (۱۳۹۵). فرهنگ سیاسی فردیت و بازتولید اقتدارگرایی در ایران. فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، ۳۷ (۱۲).

هاتینگتون، ساموئل (۱۳۹۲). موج سوم دموکراسی در پایان سده بیستم. ترجمه احمد شهسا. تهران: روزنه.

- Ansari, A.M. (2007). *Iran under Ahmadinejad: The Politics of Confrontation*. Routledge.
- Ansari, A.M. (2012). *The Politics of Nationalism in Modern Iran*. Cambridge University Press.
- Arjomand, S.A. (2009). *After Khomeini: Iran under his Successors*. Oxford University Press.
- Cunningham, Frank. (2002). *Theories of Democracy: A Critical Introduction*. Routledge.
- Gheissari, A., & Nasr, V. (2006). *Democracy in Iran: History and the Quest for Liberty*. Oxford University Press.
- Gill, Graeme. (2000). *The Dynamics of Democratization: Elites, Civil Society and the Transition Process*. Macmillan Education UK.
- Grugel, Jean. (2002). *Democratization: A Critical Introduction*. Palgrave.
- Huntington, Samuel P. (1991). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press.
- Maloney, S. (2015). *Iran's Political Economy since the Revolution*. Cambridge University Press.